

Geleide economie: instrument voor herstel

De periode 1945-1948

Inleiding

In de eerste jaren na de bevrijding is de basis gelegd van wat later de 'verzorgingsstaat' zou gaan heten. Opmerkelijk genoeg werd in deze jaren van armoede en wederopbouw een principiële keuze gemaakt voor een rechtvaardiger samenleving door middel van een stelsel van sociale zekerheid, hoewel er toen nog geen zicht was op de welvarende periode die in het verschiet lag. Er bleek een brede politieke steun te bestaan voor het overheidsingrijpen in het sociale-economische leven teneinde bepaalde negatieve gevolgen van de kapitalistische, ondernemingswijze produktie te neutraliseren. Het feit dat de overheid moest ingrijpen in de chaos die het gevolg was van vijf jaren bezetting werd geaccepteerd. Volgens een meerderheid in politieke en economische kringen zou dit slechts een tijdelijke zaak dienen te zijn. De mate waarin deze wijze van produceren gereguleerd moest worden, was onderwerp van politieke discussie. De plannen om de leiding over belangrijke bedrijven in handen te leggen van de staat, bleken op grote weerstand te stuiten. De invoering van een bedrijfsorganisatie waarin de overheid het voor het zeggen had, hetgeen de bedoeling was van de minister van Handel en Nijverheid, Vos, van het eerste kabinet na de oorlog, bleek evenmin een haalbare kaart. De distributie - een vorm van overheidsbemoediging met het economisch leven die sinds 1939 in praktijk gebracht was - kon dankzij het economisch herstel aan het eind van de jaren veertig worden afgeschaft. De regulering van de lonen, zoals die in Londen door de regering was voorbereid een veel langer leven beschoren zijn.

Het Nederlandse sociale stelsel was tijdens de bezetting aangepast aan het Duitse systeem. Deze veranderingen werden na de oorlog gedeeltelijk gehandhaafd. Ook de regering in Londen had wijzigingen in de sociale politiek voorbereid. De uitvoering van deze plannen zou een ingrijpende wijziging van het sociale zekerheidsstelsel en van de rol van de overheid daarin hebben betekend. Natuurlijk is er ook sprake van continuïteit met de periode voor 1945. Men kon voortgaan met hetgeen voor de oorlog, maar ook tijdens de bezetting was bereikt. Het zijn juist de ervaringen van crisis en oorlog geweest die het denken over sociale zekerheid voor een groot deel hebben bepaald. Het niveau van de sociale voorzieningen is na de oorlog op een beduidend hoger peil gekomen dan voordien het geval was. Continuïteit bestond er ook in de politieke verhoudingen. De coalitie tussen katholieken en sociaal-democraten, die een belangrijke rol in de naoorlogse periode zou gaan spelen, was immers al in 1939 tot stand gekomen. Het

eerste naoorlogse kabinet, een kabinet van herstel en vernieuwing, maakte gebruik van de gewijzigde opvattingen over de sociale politiek en legde de grondslagen voor de gemengde economie en de verzorging van de burgers van de wieg tot het graf. Nieuw was dat zelfs de partijen die voor de oorlog tegenstanders waren van overheidsingrijpen in het sociale leven, nu de sociale politiek van de rooms-rode kabinetten steunden en zelfs voortzetten.

De voorbereidingen van het ministerie van Sociale Zaken in Londen onder leiding van J. van den Tempel, op de naoorlogse periode

In de jaren voor de oorlog was, door de sociale politiek van de kabinetten Colijn, de katholieke bereidheid tot samenwerking met de sociaal-democraten - voor de katholieken een samenwerking die wegens de 'revolutionaire' houding van de SDAP alleen bij 'uiterste noodzaak' tot de mogelijkheden behoorde - zodanig toegenomen dat in 1939 voor het eerst een rooms-rode coalitie werd gevormd. De sociaal-democraat J. van den Tempel werd minister van Sociale Zaken. Dit was een doorbraak die echter zonder directe gevolgen bleef. Het kabinet moest vanwege de komst van de Duitsers zijn toevlucht zoeken in Londen. Voor een periode van vijf jaar was een directe invloed op de gebeurtenissen in het vaderland voor de Nederlandse regering onmogelijk. De oud NVV-er Van den Tempel vertelt in zijn boek *Nederland in Londen* (zijn in 1946 geschreven oorlogsmemoires) dat de Nederlandse regering niet voorbereid was op de ballingschap. De uitrusting van het regeringsapparaat in Londen was gebrekkig.¹ Ook het ministerie van Sociale Zaken moest met beperkte middelen worden opgezet.

Er werden in Londen plannen gemaakt voor 'na de bevrijding'. Met betrekking tot de sociale politiek stond men onder invloed van de ideeën die in Amerika, Canada en Engeland opgang deden. Het Atlantic Charter, een in augustus 1941 door Churchill en Roosevelt gesloten overeenkomst, sprak ondermeer van een 'freedom from want'. In de toekomst zou de mensheid gevrijwaard moeten worden van gebrek. De angst voor grote werkloosheid en sociale onrust, zoals die door de mobilisatie na de Eerste Wereldoorlog was ontstaan, deed de Engelse regering besluiten in te stellen van een commissie met de opdracht een stelsel van sociale zekerheid te ontwerpen. Het zogenaamde Beveridge-plan maakte een zodanige indruk op de Nederlandse regering dat besloten werd een soortgelijke commissie onder leiding van A.A. van Rhijn in het leven te roepen. Zij werd op 7 april 1943 door minister Van den Tempel ingesteld. De opdracht was een overzicht te maken van de bestaande regelingen op het gebied van sociale zaken en volksgezondheid. Daarnaast moesten richtlijnen worden opgesteld die zouden leiden tot 'het vergrooten van de zekerheid van bestaan'.² Via de radio en via *De Wervelwind* werd ook het bezet gebied op de hoogte gebracht van het voornemen om '(...) uitgaande van de

nieuwe algemene doelstelling, in het bijzonder de ouderdoms- en invaliditeitsverzekering, de ziekteverzekering, de kinderbijslagregeling en de organisatie van de geneeskundige zorg op een geheel andere dan de in Nederland aanvaarde basis' tot stand te brengen.³

Van den Tempel was zeer tevreden met het werk van de commissie-Van Rhijn. Over de uitwerking van het rapport na de oorlog was hij teleurgesteld. De verwezenlijking zou, zo meende hij in 1946, nog wel een tijd op zich laten wachten. 'De algemeene vernieuwingsdrang in Nederland, hoe sterk ook, had minder concreten inhoud en concreten zin dan wij toenmaals in Londen veronderstelden. Doch wanneer eenmaal onder drang van de breede massa des volks groot, principieel werk op sociaal gebied een kans krijgt, zullen deze rapporten vermoedelijk nog veel worden geraadpleegd.'⁴

De regelingen die de ministers in Londen ontwierpen, werden besproken in de Raad van Advies. Deze bestond uit een aantal in Londen aanwezige deskundigen. Daarna werden ze door de Raad van Ministers behandeld waarna ze ter ondertekening aan koningin Wilhelmina werden aangeboden. Na ondertekening was er sprake van een Koninklijk Besluit. Deze besluiten hadden vanwege de noodwetregeling kracht van wet. Bij KB regelde Van den Tempel de arbeidsbemiddeling en de scholing, herscholing en omscholing van arbeiders. Door de te verwachten hoeveelheid problemen op dit terrein besloot hij het tijdens de bezetting ingestelde Rijksarbeidsbureau - na grondige zuivering - te handhaven. De centralisatie van de arbeidsbemiddeling was in zijn ogen van groot belang. Vastgesteld werd dat, op straffe van de inhouding van de steun, de werkloze zich moest aanmelden bij het arbeidsbureau. Hij zou passende arbeid moeten aanvaarden en de aanwijzingen met betrekking tot scholing moeten opvolgen. De werkgever werd verplicht - binnen de grenzen van het mogelijke en op kosten van het ministerie van Sociale Zaken - gelegenheid tot scholing te bieden.⁵

Het KB van 17 juli 1944 regelde de arbeidsverhoudingen. Hierin werd de positie van de Rijksbemiddelaar - zoals die in mei 1940 door generaal Winkelman was vastgelegd - bekrachtigd. Veranderingen in arbeidsovereenkomsten binnen een onderneming zouden eerst door de Rijksbemiddelaar worden goedgekeurd. Arbeiders die na 15 mei 1940 gedwongen waren hun betrekking te verlaten, moesten volgens Van den Tempel bij hun oude bedrijf kunnen terugkeren. Indien de werkgever deze arbeiders niet voldoende werk kon bieden, kon hij voor een periode van zes maanden loon uitbetalen dat door het Rijksfonds voor de Werkloosheidsverzekering zou worden vergoed. Ontslag kon alleen worden verleend met toestemming van de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau. Het KB ging bovendien uit van een 'loonstop'. Dit Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen werd 'na contact met het bevrijde gebied' in 1944 gewijzigd en vervangen door het BBA van oktober 1945. De grondgedachte van het besluit van Van den Tempel bleef echter ongewijzigd.⁶

In Londen werd ook de terugkeer van de werkgevers- en werknemersorganisaties voorbereid. Bij KB werd het voor verenigingen die een voortzetting waren van vooroorlogse organisaties gemakkelijker gemaakt rechtspersoonlijkheid te verkrijgen. Dit KB regelde daarenboven de liquidatie van het Nederlandsche Arbeidsfront dat door de bezetter was ingevoerd.

Al deze besluiten hadden volgens Van den Tempel een tijdelijk karakter. Dit was niet het geval met het KB van 8 september 1944: het Buitengewoon Besluit Werkloosheidsverzekering. In dit besluit werd een aantal hoofdzaken vastgelegd, zoals het feit dat er een verplichte verzekering zou moeten komen die de bestaande werkloosheidsverzekering zou vervangen. Van den Tempel schreef hierover in 1946: 'De regeling is blijven rusten. Welke "vernieuwing" is eigenlijk wel gerealiseerd? De werklozen zagen zich aangewezen, nevens op de wachtgeldregeling, op een "overbruggingsregeling" voor den steun, welke vroeger uit hoofde van de werkloosheidsverzekering en de aansluitende steunregeling werd ontvangen. Dat kwam, in de praktijk, zeker allerminst neer op socialen vooruitgang. In de Troonrede van 23 juli 1946 is aangekondigd, dat een verplichte wachtgeldregeling en werkloosheidsverzekering zullen worden voorbereid. Te hopen is, dat het onderwerp niet opnieuw voor vele jaren een programpunt zal blijven van politieke partijen.'⁷

De werklozenzorg was ook in kringen van werkgevers en werknemers in bezet gebied onderwerp van gesprek geweest. Van den Tempel had hierover een rapport ontvangen. Ten aanzien van de besluiten van de minister van Sociale Zaken bestond in het kabinet wel verschil van mening, maar Van den Tempel had voldoende vrijheid van handelen om zijn ideeën vorm te geven. Hij oogstte met zijn besluiten veel waardering bij de Raad van Advies en in de ministerraad alwaar hij eind 1943 'een welverdiend applausje' kreeg voor zijn besluiten.⁸

Het Militair Gezag en Van den Tempel

De regering had om chaos na de bevrijding te vermijden, in Londen het Militair Gezag (MG) opgericht. Dit MG zou aanvankelijk tot taak hebben om overleg tussen de geallieerde strijdkrachten en de regering in goede banen te leiden. Het MG bestond uit veertien afdelingen, gelijk aan het aantal departementen. Van den Tempel was al bij de oprichting van het MG een groot tegenstander van dit gezagsapparaat. Hij weigerde met het MG samen te werken. Hierdoor werd er geen afdeling Sociale Zaken van het MG opgericht, wel een sectie arbeidszaken.⁹ De aanvankelijk beperkte taak van het MG veranderde door het geallieerde verlies bij de slag bij Arnhem dramatisch. In het bevrijde zuiden verkreeg het een aanmerkelijk grotere machtspositie dan door de regering beoogd was. Door deze omstandigheid moest het MG wel uitgroeien tot een belangrijke schakel

in de overgang van bezetting naar bevrijding.¹⁰ In september 1944 bedroeg het aantal personeelsleden 740, in januari 1945 waren het er 8.749 en in juni 16.540. Het MG bestond voor een groot deel uit mensen uit het bedrijfsleven.¹¹

De Nederlandse regering had na de bevrijding van het zuiden een voorlopige standplaats in Brussel. Vooreerst mochten de Nederlandse ministers zich niet naar bevrijd gebied begeven. Een hoofdambtenaar van Sociale Zaken (het Londense departement) mocht echter wel het zuiden van Nederland bezoeken. Hij regelde een bezoek van de directeur-generaal van de Volksgezondheid[?], een directeur van een Gewestelijk Arbeidsbureau en een Hoofdinspecteur van de Arbeid aan minister Van den Tempel in Brussel. De minister kon zich nu voor het eerst op de hoogte stellen van de gezondheidssituatie en de arbeidsverhoudingen in bevrijd gebied. De door hem in Londen genomen besluiten werden aan deze personen voorgelegd. Vervolgens werd een gesprek gevoerd tussen deze heren en de chef van de sectie Arbeidszaken van het MG. Tijdens deze bijeenkomst werd de noodzaak van een algemene wachtgeldregeling besproken. Deze werd meteen ingevoerd.¹²

De terugkeer van de regering naar Nederland had nogal wat voeten in de aarde. In november 1944 mocht een eerste groep ministers naar bevrijd gebied vertrekken en de komst van de rest van de regering voorbereiden. Volgens Van den Tempel waren onder deze eerste groep geen ministers die in 1940 naar Londen waren uitgeweken. Volgens hem moet dit worden opgevat als 'een halfslachtige concessie aan die reactionaire "vernieuwers", die gewaarschuwd hadden voor den terugkeer van Ministers uit Londen, die uit den ouden partijstrijd waren voortgekomen'.¹³ De positie van Van den Tempel in de regering werd, ook door zijn houding ten opzichte van het MG, steeds moeilijker. Hij beschouwde zichzelf als vernieuwer maar hij werd door diegenen die geen terugkeer van de oude verhoudingen wilden, gezien als een vertegenwoordiger van de oude garde (zo zou Wilhelmina na de bevrijding Drees eveneens als te veel partijman en als te weinig vernieuwend wantrouwen). De 'reactionaire' vernieuwers waren mensen uit zowel het verzet als uit kringen van de Londense ballingen. Vanwege hun kritiek op de parlementaire democratie waren zij voorstanders van een autoritair (en in hun opvatting daardoor efficiënt) systeem waarin de Koningin een prominente rol zou spelen. Anderzijds waren er de 'linkse' vernieuwers die een verandering van het sociaal-economische systeem wensten, maar die evenmin voorstander waren van een terugkeer naar de vooroorlogse verzuilde verhoudingen.

Van den Tempel wilde zo snel mogelijk naar Nederland. 'Ik wilde zoo spoedig mogelijk in een der Brabantsche steden, Eindhoven of Tilburg, een centrum vormen, dat zou functioneeren bij wijze van Departement van Sociale Zaken. Een vast beleid in sociale aangelegenheden: ten aanzien van de tewerkstelling van alle beschikbare arbeidskrachten, de loonpolitiek, de wachtgeldregeling, de omscholing en training, de toepassing en

aanpassing der sociale verzekering, het herstel der vakorganisatie, enz. leek van af het eerste oogenblik dringend geboden.(...) Het departement van Sociale Zaken in Den Haag was geheel uiteengerukt;¹⁴ samentrekking van krachten in het Zuiden zou te zijner tijd het herstel van het bestuursapparaat in Den Haag kunnen bespoedigen. Er kon geen sprake van zijn de leiding van de behandeling van deze belangrijke problemen ook maar tijdelijk over te laten aan de daartoe incompetent sectie Arbeidszaken van het Militair Gezag.¹⁵ Het MG hield zich niet aan de bepalingen van het 'Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1944'. Het had voor de periode dat er sprake zou zijn van de staat van beleg bepaalde bevoegdheden maar pas nadat de minister het MG daartoe zou hebben gemachtigd. Het MG trad echter op zonder die machtiging van de minister te hebben verkregen.¹⁶

Van den Tempel verzocht Van Rhijn als secretaris-generaal van het ministerie van Sociale Zaken op te treden. Van Rhijn vertrok daarop zo snel mogelijk naar Nederland. Van den Tempel, die half december volgde, vond de stemming in het kwartier van de regering in Oisterwijk matig en ergerde zich opnieuw aan het isolement van de regering ten opzichte van het MG.¹⁷

Dankzij het voorbereidende werk van Van Rhijn konden na de komst van Van den Tempel, in overleg met Arbeidszaken van het MG, snel maatregelen worden genomen. De Duitse maatregelen ter verhoging van de sociale uitkeringen werden gehandhaafd. Het KB betreffende de Arbeidsverhoudingen (het BBA) werd aangepast en de wachtgeldregeling definitief ingevoerd. Er werden arbeidsbemiddelaars aangesteld. Ook op het gebied van de volksgezondheid werd overleg gepleegd. Het plan van Van den Tempel voor het inrichten van een centrum voor Sociale Zaken kon echter niet ten uitvoer worden gebracht. Er was voor de dekking van de uitgaven van de ministers niets geregeld. Opnieuw was het MG, dat volgens Van den Tempel wel over voldoende middelen beschikte, hem een doorn in het oog.¹⁸ Het MG stond de vorming van het Centrum in de weg. Volgens een rapport van de Sectie Arbeidszaken van het MG was het oprichten van zo'n centrum niet gewenst. Van Rhijn werd erop gewezen dat 'in dezen overgangstijd een dergelijk bureautje Departement van Sociale Zaken tot verwarring zou leiden, zoals de praktijk van de afgelopen maanden reeds had bewezen en dat den indruk zou worden gewekt dat er tusschen de Regeering en Militair Gezag een kloof bestond, hetwelk in dezen tijd van gezagswantrouwen, gezagscrisis en gebrek aan een bepaalde doelstelling, het vertrouwen in het gezag zou schokken'.¹⁹ Dit alles had tot gevolg dat leiding ten aanzien van de sociale sector ontbrak en dat 'wat op de sociale sector aan maatregelen werd genomen, een nogal verbrokkeld karakter kreeg'.²⁰

In februari 1945 ontstond er een kabinetcrisis en in het nieuwe kabinet, dat slechts enkele maanden in functie zou blijven, kwamen geen sociaal-democratische ministers meer voor. Reeds verbitterd door de gang van zaken rond het MG, moest Van den

Tempel nu afscheid nemen van het werk dat hij sinds 1939 met veel inzet en onder moeilijke omstandigheden had gedaan. Zijn beoordeling van het werk van de regering Schermerhorn-Drees en haar opvolger het kabinet-Beel werd gekleurd door zijn ervaringen in Londen en in het bevrijde zuiden. Volgens Van den Tempel was het volk door de regering in Londen en door het verzet, voor de periode na de bevrijding een 'doorzichtig, krachtig en progressief staatsbeleid' voorgehouden. Hiervan kwam volgens hem niets terecht. Evenmin als van de vernieuwing op het terrein van sociale zaken.²¹ De oud-minister van Sociale Zaken was in 1946 een teleurgesteld man.

In Nieuw Nederland. Bijdragen van buiten bezet gebied in verband met den wederopbouw van ons land - schreef Van Rhijn (toen nog voorzitter van de commissie-Van Rhijn) een bijdrage die handelde over de sociale politiek. Deze verhandeling is representatief voor hetgeen op het departement van Sociale Zaken in Londen aan verwachtingen met betrekking tot de sociale politiek na de bevrijding leefde. 'Met groote spanning hebben wij, die gedurende de oorlogsjaren in Londen in vrijheid hebben mogen leven en werken, ieder geschreven of gesproken woord in ons opgenomen, dat vanuit bezet gebied van goede vaderlanders tot ons kwam. Daarbij kregen wij heel duidelijk dezen indruk: na de bevrijding zal in ons land een nieuwe sociale politiek worden ingeluid.'²² Zo begon Van Rhijn zijn stuk. Hij gaf vervolgens aan dat de ervaringen van voor de oorlog evenals het Atlantic Charter en het rapport van Beveridge, van invloed waren geweest op zijn plannen met de sociale politiek. Volgens hem moest een herstel van het produktieapparaat voorop staan. Dat dit na de bevrijding mogelijk zou zijn, lag volgens Van Rhijn besloten in de kracht van de Nederlandse ondernemer en de arbeidskracht van de Nederlandse werknemer. Een aantal sociale maatregelen zou moeten wachten tot na het herstel van het produktieapparaat, een aantal maatregelen zou deze opbouw ondersteunen. Door een rechtvaardiger samenleving in het vooruitzicht te stellen en angst voor gebrek te voorkomen, zou de arbeidsproductiviteit groter zijn en een herstel sneller kunnen plaatsvinden. Een rechtvaardiger samenleving lag besloten in de begrippen menswaardigheid en solidariteit. Voor hem waren deze begrippen religieus bepaald, maar zij konden evenzeer verankerd zijn in een 'zedelijk geformuleerde orde'. 'Is samenwerking tusschen beide groepen mogelijk? Ik hoop zulks niet alleen van harte, maar ben er van overtuigd dat het zeer goed mogelijk is.'²³ Hiermee bekrachtigde hij de rooms-rode coalitie die in 1939 tot stand was gekomen.

De economische theorie van J.M. Keynes had zowel het Beveridge-rapport over sociale verzekering als het betoog van Van Rhijn beïnvloed. Van Rhijn hoopte dat de inkrimping van de wereldeconomie zoals die zich tijdens de crisisjaren had voorgedaan, na de oorlog voorbij zou zijn. Hierdoor zou Nederland in plaats van een defensieve, een constructieve economische politiek kunnen voeren. De Sociale Zekerheid zou hiervan een onderdeel

zijn. Doordat de arbeider tijdens zijn leven niet langer te maken zou hebben met ondervoeding als gevolg van gebrek, zou zijn arbeidsproductiviteit stijgen. Daarnaast zou een stijging van de koopkracht de vraag naar artikelen verhogen en een modernisering van de produktiemethoden tot gevolg hebben. Belangrijk was bovendien volgens Van Rhijn, dat de 'cyclische economische storingen en de massa-werkloosheid haar oorsprong vinden in den sector beleggingen'.²⁴ De beurskrach van 1929 had de crisis van de jaren dertig veroorzaakt. Een vergroting van de vraagsector zou leiden tot een vermindering van de kans op conjuncturele schommelingen.

In zijn artikel in *Nieuw Nederland* behandelt Van Rhijn het Beveridge-rapport en de Amerikaanse en Canadese plannen op het terrein van de sociale politiek. Volgens hem bleek uit de cijfers van deze plannen dat Sociale Zekerheid een 'herverdeling van het maatschappelijk inkomen bewerkstelligt. Dit is juist het sociaal rechtvaardige van haar doel: het bevorderen van een menswaardig bestaan voor ieder en het verminderen van al te groote ongelijkheden'.²⁵ Sociale Zekerheid was volgens Van Rhijn niet alleen een verzekering tegen het wegvallen van inkomen. Ook betere arbeidsvoorwaarden voor arbeiders en kleine zelfstandigen maakten er deel van uit. Betere arbeidsomstandigheden zouden gerealiseerd kunnen worden door het vaststellen van minimumlonen, betere scholing, meer veiligheid, redelijker arbeidstijden en rechtvaardiger ontslagregelingen. Deze arbeidsvoorwaarden zouden in overleg tussen werkgevers en werknemers tot stand moeten worden gebracht. De collectieve arbeidsovereenkomst en de bedrijfsorganisatie waren hiertoe volgens Van Rhijn de geëigende instrumenten. Op het niveau van de bedrijfstak moest de organisatie worden verbeterd door de oprichting van bedrijfsraden met verordenende bevoegdheden. In de bedrijven zelf zouden ondernemingsraden moeten worden ingesteld.

Sociale Zekerheid betekende zijn mening ook het voorkomen van werkloosheid. Geheel in lijn met de theorieën van Keynes zou hiervoor de budgettaire politiek moeten worden gebruikt. 'Een jaarlijks sluitend budget zal op deze wijze niet meer als het summum van economische wijsheid gelden, gelijk dit in ons land dikwijls het geval was. (...) In tijden van opgaande conjunctuur moeten de belastingen worden opgevoerd en de uitgaven worden beperkt om de expansie van het economische leven een rem aan te leggen. In tijden van dalende conjunctuur daarentegen behooren de belastingen te worden verlaagd en de uitgaven te worden veeleer om het economisch leven te stimuleeren. Het is voldoende bekend, dat [vroeger D.R.] precies het omgekeerde gebeurde'.²⁶ De hogere uitgaven zouden moeten worden besteed aan de uitvoering van openbare werken. Hiervoor zouden al in tijden van hoogconjunctuur plannen moeten worden gemaakt. Van Rhijn eindigde zijn uiteenzetting met: 'Sociale Zekerheid wil geen gemakzucht voor het individu, geen versteening van het productieproces, geen statische maatschappij. Het wil energie bij den enkeling tot opvoering der productie in een dynamische maatschappij.

Maar het wil ook bewaren voor gebrek en een rechtvaardiger verdeling van het maatschappelijk inkomen. Daarom verdient Sociale Zekerheid onze steun.¹²⁷

Opvattingen over de sociale wederopbouw in bezet Nederland

Niet alleen in Londen werden sociale maatregelen voorbereid. Een van de gezaghebbende personen die zich met de vorming van sociaal beleid bezighield, was de sociaal-democraat W. Drees. Deze latere minister van Sociale Zaken zette in een geschrift uit april 1945 de opvattingen uiteen die hij tijdens de bezettingsjaren had ontwikkeld. Ook hij sprak van waarborgen voor bestaanszekerheid. Werkgelegenheid zou moeten worden gegarandeerd, arbeidsvoorwaarden moesten worden verbeterd, inkomen uit kapitaal zou moeten worden teruggedrongen; de verhoudingen binnen de onderneming zouden moeten worden geoptimaliseerd. Arbeiders zouden ook volgens Drees na de bevrijding zoveel mogelijk in hun oude functies moeten terugkeren. Werklozen zouden bij openbare werken tegen betaling van een normaal loon en onder normale arbeidsomstandigheden aan de slag moeten. Alleen in het uiterste geval zou een wachtgeld- of werkloosheidsuitkering moeten worden verstrekt.

De lonen zouden moeten worden vastgesteld op een minimum dat voldoende zou zijn voor de kosten van het levensonderhoud. De hoogte van de lonen zou in overleg tussen arbeiders en ondernemers, maar onder toezicht van de overheid moeten worden bepaald. Bovendien moest een redelijker verhouding tussen de verschillende looncategorieën worden bereikt. Er zouden ondernemingsraden in de bedrijven moeten komen om zo de arbeiders bij het bedrijf te betrekken. De bestaanszekerheid moest bij gebrek aan inkomen door middel van uitbreiding van de sociale voorzieningen worden verzekerd. Bovendien zouden de regelingen niet alleen voor arbeiders, maar ook voor zelfstandigen moeten gelden.²⁸

Ook in kringen van werkgevers en werknemers maakte men tijdens de bezetting plannen voor nieuwe stelsels van sociaal-economische verhoudingen en sociale zekerheid. Tijdens de bezetting waren de vakbonden door de Duitsers gelijkgeschakeld, hetgeen feitelijk het einde betekende van de vakbeweging. De werkgeversorganisaties waren een soortgelijk lot beschoren. Het overleg tussen de vroegere bestuurders van deze organisaties ging echter ondergronds verder. Op het kantoor van de directeur-generaal van de Arbeid van het ministerie van Sociale Zaken, A.H.W. Hacke, kwamen de vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers samen om te praten over de gevolgen van de bezetting. Men sprak eveneens over de toekomst van de sociale organisaties na de bevrijding. De oud-secretaris van het Verbond van Nederlandse Werkgevers, A.N. Molenaar, en de oud-voorzitter van het Centraal Overleg in Arbeidszaken ²⁹ D.U. Stikker, wilden de Stichting van de Arbeid oprichten. Deze Stichting zou moeten bestaan uit een gelijke werkgevers-

en werknemersvertegenwoordiging en zou zich moeten bezighouden met alle kwesties op het terrein van de sociale politiek. Bovendien zou dit orgaan na de bevrijding moeten zorgen voor orde en rust op het arbeidsfront. Het idee van de Stichting van de Arbeid werd tijdens de bezetting verspreid. Leidende figuren van de voormalige vakbonden hadden in september 1944 de zogenaamde Raad van Vakcentralen opgericht. Deze Raad was een overlegorgaan voor alle vakorganisaties en zou een van de pijlers van de Stichting van de Arbeid moeten worden.³⁰ Deze samenwerking was een gevolg van de angst voor de aantrekkingskracht van de in communistische kringen voorbereide Eenheidsvakbeweging.³¹ Het NVV had al eerder getracht met de vooroorlogse confessionele vakbonden tot samenwerking te komen. Dit streven was echter stukgelopen op de wens van de katholieke en protestantse bonden hun godsdienstige grondslag te behouden. Het NVV verbrak na de oorlog zijn formele band met de PvdA. Deze breuk was enerzijds het gevolg van genoemd streven binnen het NVV, anderzijds pasten de strakke banden met de vakbeweging niet in de doorbraakgedachte van de PvdA. De Stichting van de Arbeid zou naast de werkgevers- en werknemersorganisaties ook de belangenorganisaties van landbouw en middenstand omvatten. Eind 1944 werd een urgentieprogramma opgesteld waarin de Stichting 'in oprichting' uiteenzette wat haar wensen waren voor na de bevrijding. De regering zou moeten zorgen handhaving van het ontslagverbod, de terugkeer van arbeiders naar hun oude werkkring, het bevorderen van werkgelegenheid, de instelling van een wachtgeldregeling, verbetering van de uitkeringen aan ouden van dagen, loon- en prijsbeheersing enzovoorts.³² De Rijksbemiddelaar als scheidsrechter bij arbeidsconflicten zou door de oprichting van de Stichting van de Arbeid overbodig worden. De organisaties van arbeiders en ondernemers wilden zonder ingrijpen van de overheid tot samenwerking komen.³³

De regering in Londen werd van de plannen tot de oprichting van de Stichting van de Arbeid op de hoogte gebracht, maar zij reageerde afwijzend. Zij maakte zich zorgen over een te grote invloed van particuliere organisaties op het terrein van sociale zaken.³⁴ De regering was van plan de Hoge Raad van Arbeid opnieuw op te richten, waardoor de Stichting van de Arbeid volgens haar ongewenst werd.³⁵

In een illegale brochure, *Ons Neêrlands toekomst*, zetten vertegenwoordigers uit vijf verschillende politieke kringen hun ideeën over het sociale bestel uiteen. Uit protestantse hoek werd enerzijds nadruk gelegd op handhaving van de vrijheid van handelen voor het particulier initiatief, anderzijds zou de overheid meer moeten ingrijpen in de economie ten behoeve van het algemeen belang. In katholieke kring was men evenzeer voor een groter overheidsingrijpen. Door een juiste monetaire politiek, door middel van openbare werken, door een efficiënt exportbeleid en door een nivellerende inkomenspolitiek zou bestaanszekerheid voor de burgers moeten worden gegarandeerd. Hiertoe was het bovendien van belang dat ondernemers en arbeiders zouden samenwerken.

H. Vos, de eerste naoorlogse minister van Handel en Nijverheid, zette uiteen hoe door middel van de instelling van bedrijfsschappen met verordenende bevoegdheden 'een gelukkig evenwicht tussen overheidsinitiatief en particulier initiatief' tot stand zou kunnen worden gebracht. Hij sprak in dit verband van een 'socialisatie van het beheer der productiemiddelen'.³⁶ Daarnaast pleitte hij voor werkloosheidsbestrijding, voor inkomensnivellering en voor een combinatie van staatspensioen en bedrijfspensioen. De bijdrage van een vertegenwoordiger van de CPN sprak van de socialisatie van het productieapparaat van grote bedrijven. Volgens de communist J. Postma was de gedachte dat ordening van het kapitalistische systeem crises en oorlogen zouden kunnen voorkomen, onjuist. Zijn plannen kwamen neer op een grondige hervorming van de vooroorlogse maatschappij. De vrees dat de plannen van de communisten door een groot deel van de bevolking zouden worden onderschreven, was alom aanwezig. In gevestigde kringen was men daarom voorstander van een 'sterk gezag' na de bevrijding. Deze vrees was echter ongegrond. Evenmin als na de Eerste Wereldoorlog zou er na de Tweede sprake zijn van een reële revolutiedreiging.³⁷

De regering had in 1944 opdracht gegeven tot de vorming van een College van Vertrouwensmannen. Dit College moest in bezet gebied de weg effenen voor het moment dat de bevrijding een feit zou zijn. De vertrouwensmannen, waarvan Drees er een was, gaven de voormalige secretaris-generaal Scholtens van het ministerie van Sociale Zaken de opdracht een aantal regelingen op sociaal gebied voor te bereiden. Hiertoe overlegde Scholtens met de 'kring Hacke'. Tot een uitvoering van deze opdracht kwam het echter niet toen duidelijk werd dat de regering door middel van een aantal Koninklijke Besluiten reeds verschillende sociale zaken geregeld had. Binnen de 'kring Hacke' werd furieus gereageerd op deze gang van zaken. Men was verontwaardigd dat de regering geen enkel overleg had gepleegd met de betrokkenen in bezet gebied en men bestempelde de KB's als staats-socialisme. Stikker schreef een nota aan het College van Vertrouwensmannen, waarin hij vroeg om intrekking van de meeste KB's en om wijziging van het KB dat betrekking had op de werknemers- en werkgeversorganisaties. Deze nota had niet het beoogde effect.

Niet alleen de regering in Londen, werkgevers en werknemers en politici als Drees dachten over de toekomst van Nederland. In St. Michelsgestel hadden de Duitsers een aantal prominente Nederlanders als gijzelaars bijeengebracht. Het betrof een groep Nederlanders uit onder andere politiek en wetenschap. Een aantal van hen (vooral uit katholieke en sociaal-democratische hoek) was van mening dat na de bevrijding de 'oude wereld' van voor de oorlog niet zonder meer mocht terugkeren. Er zou een doorbraak van de oude verzuilde structuur van politiek en samenleving gerealiseerd moeten worden. De vernieuwing die zij voorstonden werd geënt op hetgeen 'personalistisch socialisme' werd genoemd. Hiermee werd bedoeld dat dictatoriale regeringsvormen zoals het nationaal-

socialisme en het communisme werden afgewezen. Maar evenmin was men voor terugkeer van het politieke systeem dat voor de oorlog niet in staat was gebleken een oplossing te bieden voor de toenmalige problemen. Niet slechts in de politiek maar op allerlei terreinen moest vernieuwing plaatsvinden. Zo ook op het gebied van het sociale leven. In het tijdens de bezetting geschreven programma van de Nederlandse Volksbeweging, zoals de vernieuwers zich noemden, werd veel aandacht besteed aan de 'verheffing van de arbeid'. Arbeid werd een 'onvervangbaar bestanddeel van het menselijk bestaan' genoemd. Sociaal-economische activiteiten zouden het algemeen belang moeten dienen, niet 'de winst voor het individu'. De staat is de vertegenwoordiger van het algemeen belang en heeft daarom tot taak zaken van arbeid te regelen. De overheid zou moeten zorgen voor voldoende werkgelegenheid. Daarnaast zou zij door middel van het vaststellen van de hoogte van de lonen en door een reorganisatie van de sociale verzekeringen, bestaanszekerheid voor de gehele bevolking moeten garanderen.³⁸ Uit NVB, SDAP en uit katholieke kring werd het eerste naoorlogse kabinet geformeerd. Drees werd de eerste naoorlogse minister van Sociale Zaken en Van Rhijn werd secretaris-generaal op dit departement. Stikker en Kupers werden voorzitter van de na de bevrijding opgerichte Stichting van de Arbeid. Zo bleek dat in het eerste jaar na de bevrijding vertegenwoordigers van alle belangrijke kringen, die zich hadden beziggehouden met de toekomst van sociale zaken, aanwezig waren op de sleutelposities. Twee hoofdzaken komen in alle plannen die tijdens de bezetting geformuleerd waren, naar voren. Ten eerste de zorg voor orde en rust op het gebied van de arbeidsverhoudingen en ten tweede de garantie van bestaanszekerheid voor alle burgers. Aan beide zou met inzet worden gewerkt. De NVB zou als beweging na de verkiezingen van 1946 ten onder gaan. De betekenis van de NVB is gelegen in de consensus die over de verantwoordelijkheid van de overheid voor werkgelegenheid en bestaanszekerheid werd bereikt en die de basis vormde van het beleid van de rooms-rode coalities.³⁹ Deze coalities regeerden van 1946 tot 1958.

Het eerste naoorlogse kabinet-Schermerhorn-Drees en de reconstructie van het departement van Sociale Zaken

Voor de vorming van een nieuw kabinet ontbood koningin Wilhelmina in mei 1945 W. Schermerhorn en W. Drees. Het was de bedoeling om een nationaal kabinet te formeren. Wilhelmina wenste vernieuwing. De oude politieke partijen keerden weliswaar terug - zo zou al snel blijken - maar de oude politieke verhoudingen zouden doorbroken moeten worden. Het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946) bestond uit vernieuwers. De communisten en de protestantse partijen hadden zich niet met de plannen van de formateurs kunnen verenigen en maakten daarom geen deel uit van het kabinet. Drees -

die tamelijk sceptisch was over het vernieuwingsklimaat - koos ervoor om geen minister-president, maar minister van Sociale Zaken te worden.

Het eerste kabinet na de bevrijding had de enorme taak om te herstellen wat tijdens bezetting en oorlog was verwoest. Niet alleen was er een omvangrijke schade aan bedrijven, woningen en de gehele infrastructuur, maar ook bestond er een groot gebrek aan eerste levensbehoeften. Door de verwoestingen, de deportaties van grote groepen mensen en door de arbeidsinzet was er sprake van een enorme ontwrichting van het sociale leven. Hierdoor waren vele gezinnen uiteengevallen. Alom constateerde men een verwildering van de jeugd en er was een toename van het aantal echtscheidingen. In leidende kringen vreesde men ernstige gevolgen van wat een gebrekkige arbeidsmoraal werd genoemd. Deze werd enerzijds veroorzaakt door de tijdens de oorlog geprezen houding van verzet en ongehoorzaamheid, maar was ook het gevolg van ondervoeding.⁴⁰ De arbeidsproductiviteit bereikte pas in de loop van 1952 het niveau van voor de oorlog.⁴¹ Op het bestuurlijke vlak moesten alle overheidsorganen worden hersteld, van de gemeentebesturen tot en met het parlement. De departementen waren door de Duitsers na december 1942 over het land verspreid. De maatschappelijke- en overheidsorganisaties moesten gezuiverd worden van personen die met de Duitsers hadden samengewerkt en/of die verdacht werden van nationaal-socialistische opvattingen. Op bestuurlijk vlak werden de oude organen in ere hersteld. Opgevallene plaatsen werden aangevuld met personen die zich tijdens de bezetting van de goede kant hadden laten zien. Zo gebeurde het ook met het parlement. Van verschillende kanten, vooral vanuit liberale en protestantse kringen, werd aangedrongen op het zo snel mogelijk houden van verkiezingen. De regering was echter van mening dat hiervoor het herstel verder gevorderd zou moeten zijn. Een belangrijke overweging was bovendien dat de vernieuwende krachten voldoende tijd moesten krijgen om hun denkbeelden aan het Nederlandse volk voor te leggen. Het parlement werd weliswaar in voorlopige vorm hersteld, maar het kreeg de tijdens de oorlog genomen Koninklijke Besluiten niet ter controle voorgelegd. De besluitwetgeving als bestuurlijk instrument werd vanuit het oogpunt van een efficiënte wederopbouw evenmin door de regering aan het parlement ter goedkeuring voorgedragen. Vooral vanuit anti-revolutionaire en liberale kring werd hiertegen, zonder veel succes, bezwaar gemaakt. Allereerst zette de regering vaart achter de wederopbouw. Van groot belang voor het economische herstel was de geldzuivering die door minister van Financiën, Liefstinck, werd doorgevoerd. Hiermee werd de zwarte handel een halt toegeroepen en de geldinflatie beteugeld. Van even groot belang was de loon- en prijsstop die werd ingevoerd. Mede hierdoor kon een te grote prijsinflatie worden voorkomen.

Naast vorengenoemde zaken hield ook de Indonesische kwestie de regering na de bevrijding bezig. Het voert te ver om op deze plaats hier nader op in te gaan, maar

duidelijk moet zijn dat de verwickelingen rond deze Nederlandse kolonie lange tijd de politieke en maatschappelijke gemoederen bezighield. Deze kwestie legde beslag op zowel de materiële als immateriële reserves van de naoorlogse Nederlandse samenleving. Om economisch herstel te bereiken, het verlies van Indië te compenseren, de opvallend grote groei van de bevolking op te vangen en de Nederlandse export te laten concurreren op de wereldmarkt, voerden de eerste naoorlogse kabinetten een dirigistische economische en sociale politiek die aanvankelijk breed gesteund werd.

De eerste naoorlogse minister van Sociale Zaken, Drees, had tijdens zijn wethouderschap in Den Haag ervaring opgedaan met de sociale problematiek. In deze periode had hij vooral succes met de arbeidsbemiddeling (Den Haag had in de crisisjaren daardoor aanmerkelijk minder werklozen dan andere grote steden) en de bejaardenzorg.⁴² Praktisch en sober zijn kwalificaties die op Drees van toepassing zijn. Hij liet zich leiden door het streven om verbeteringen in het leven van arbeiders te bereiken. Hogere principes konden wat hem betrof daarvoor best wijken. Zo stond hij als kamerlid niet vooraan om de toenmalige minister van Sociale Zaken, Romme, te kritiseren. Romme had op zijn beurt later veel waardering voor Drees als minister van Sociale Zaken, mede door de welwillende houding die deze aannam tegenover de standpunten van de katholieken. Beide streefden ernaar de positie van de arbeider te verbeteren.⁴³ Het is niet onlogisch dat Drees besloot minister van Sociale Zaken te worden in het kabinet-Schermerhorn-Drees. Drees trof het departement van Sociale Zaken in ontmantelde staat aan. In Den Haag bleek maar een klein gedeelte van het departement over te zijn. De rest was door de Duitsers naar Amsterdam overgeplaatst. Daarnaast waren er ambtenaren van Sociale Zaken in het zuiden en in Londen. 'Op een gegeven moment merkte ik dat er uit Londen mij onbekende brieven waren uitgegaan namens mij.'⁴⁴ Pas in november 1945 was het departement bijeengebracht. Het aantal ambtenaren op het departement was van eind 1939 van 1272 opgelopen tot 5702 per 1 januari 1946. Dit kwam vooral doordat in 1941 de arbeidsbemiddeling en de zorg voor her- en omscholing van de gemeenten was overgenomen.⁴⁵ Van den Tempel stond niet alleen in zijn beoordeling van het MG. Ook Drees had zich verbaasd over het feit dat niet de minister van Sociale Zaken, maar de Chef van het MG maatregelen nam met betrekking tot de lonen en de arbeidsregistratie. Het MG en niet de Rijksbemiddelaar bemoeide zich met arbeidsconflicten en het MG bracht een boekje uit over de toekomst van de arbeidsverhoudingen. Vooral over arbeidsaangelegenheden had Drees een 'diepgaand meningsverschil' met het MG.⁴⁶ Volgens Van Rhijn - kort voor de bevrijding door Van den Tempels opvolger op Sociale Zaken F.C.M. Wijffels⁴⁷ officieel als secretaris-generaal aangesteld - had het MG in de overgangsfase een aantal keren overlegd met stakende arbeiders en was het tegemoet gekomen aan een aantal van hun eisen. Hieraan had Drees zich zeer geërgerd. Volgens

Van Rhijn vond Drees dit 'een heilloze weg: arbeidsconflicten kan Nederland zich nu niet permitteren'.⁴⁸ Ongelukkig genoeg bevond het MG zich na de bevrijding in de Zeestraat, het gebouw waar het ministerie van Sociale Zaken op 25 juni 1945 zijn intrek nam. Drees nam zich voor om het MG zowel letterlijk en figuurlijk zo snel mogelijk de deur uit te werken.⁴⁹

Een van de eerste, en volgens Drees, zwaarste taken van de nieuwe minister van Sociale Zaken was de zuivering. De arbeidsbureaus hadden vanwege de arbeidsinzet een slechte reputatie. Juist de arbeidsbureaus hadden bij het herstel een belangrijke taak en daarom was het van groot belang dat ze zo snel mogelijk gezuiverd werden. Deze zuivering lag nogal ingewikkeld. Er waren ambtenaren die uit angst voor represailles hadden meegewerkt, maar er waren er ook die dit gedaan hadden om er zelf beter van te worden. Deze laatste categorie ambtenaren moest volgens Drees worden aangepakt. Er werden 554 ambtenaren van de arbeidsbureaus ontslagen. Op het departement zelf werden ruim 1500 gevallen door de zuiveringscommissie behandeld en de helft daarvan werd ontslagen. De uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de ontslagen lag bij de minister. 'Te beslissen over het lot van personen is een zware verantwoordelijkheid', aldus Drees die de hele zuiveringskwestie een grote psychische belasting voor de ministers vond.⁵⁰ Het kabinet gaf bij monde van minister-president Schermerhorn in een radiorede op 27 juni 1945 uitleg over zijn plannen voor de toekomst. Met betrekking tot de sociale politiek werd het volgende aangekondigd: er zou een sociaal, economisch en financieel plan worden gemaakt. Hierin zou de loonpolitiek worden vastgelegd. De minimumlevensstandaard zou worden gegarandeerd. Er zou voor voldoende werkgelegenheid worden gezorgd, maar in geval van werkloosheid zouden wachtgeldregelingen gelden. De werkloosheidsuitkering zou worden veranderd. De sociale voorzieningen zouden worden uitgebreid en speciale aandacht zou worden besteed aan de ouderdomszorg. Vooral de positie van de ouderen was bedroevend, een gevolg van de gebrekkige ouderdomsregeling van voor de oorlog. De ouderdomsverzekering was niet verplicht en weinigen hadden zich tegen de gevolgen van het ouder worden verzekerd. Een grote groep ouderen was daardoor ofwel afhankelijk van familie ofwel afhankelijk van de steun. In beide gevallen gaf dit aanleiding tot schrijnende situaties. Er zou een grotere betrokkenheid van de arbeiders bij de bedrijfsvoering tot stand moeten komen. De arbeidsvoorwaarden zouden in overleg tussen werkgevers en werknemers worden vastgesteld. De overheid zou hierover de controle uitoefenen en zo nodig beslissingen nemen. Er zouden harmonieuze arbeidsverhoudingen moeten worden bereikt. Van groot belang was bovendien dat werd aangekondigd dat bij de begrotingspolitiek ook rekening zou worden gehouden met de sociaal-economische standpunten van het kabinet.⁵¹

De minister van Sociale Zaken had bij de uitvoering van deze plannen te maken met drie soorten regelingen die zijn voorgangers hadden ingevoerd. Ten eerste waren daar de vooroorlogse wetten en regelingen. De wens om verschillende daarvan aan een kritisch onderzoek te onderwerpen, was al voor de oorlog in verschillende kringen tot uiting gebracht. Ten tweede had de minister te maken met regelingen die tijdens de bezetting tot stand waren gekomen. Sommige van deze regelingen bleven al dan niet gewijzigd gehandhaafd, andere werden uiteindelijk door nieuwe wetten vervangen. Ten derde had Drees rekening te houden met de door Van den Tempel en het MG genomen besluiten. Deze besluitwetgeving had vanwege het staatsnoodrecht kracht van wet. Pas na 20 november 1945, na de instelling van het 'Voorlopige Parlement', zou er een einde komen aan de besluitwetgeving. Zo werd een van de veranderingen die Drees aanbracht in de besluiten van Van den Tempel eveneens in de vorm van een wetsbesluit gegoten. Het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen van oktober 1945 zou lange tijd een stempel drukken op de Nederlandse arbeidsverhoudingen. Hier deed het feit dat het nooit door het parlement was geratificeerd niets aan af. In de praktijk werden de bepalingen van het BBA (ten aanzien van de loonpolitiek) door de Hoge Raad gesanctioneerd.⁵² Er was sprake van een grote mate van continuïteit met betrekking tot de 'deskundigen van voor, tijdens en na de bezetting'.⁵³ Er is dus niettegenstaande de ontwrichting ook op de departementen (het archief van Sociale Zaken bleek na de oorlog bijna compleet verloren gegaan) door oorlog en bezetting weinig aan kennis verloren gegaan.

Het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen

Zoals al eerder vermeld, had Van den Tempel zich in met zijn Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1944 de kritiek van de in oprichting zijnde Stichting van de Arbeid op de hals gehaald. De wegbereiders van de Stichting van de Arbeid waren van mening dat de in Londen voorbereide maatregelen, juist vanwege het feit dat ze daar en niet in Nederland tot stand waren gekomen, veel te wensen overlieten. Het had nooit in de bedoeling van de Londense regering gelegen om de organisaties van werkgevers en werknemers te betrekken bij de vorming van het beleid.⁵⁴ Hiertegen kwam de Stichting van de Arbeid in opstand. Wel liet de afdeling sociale zaken van het Militair Gezag aan Stikker en een aantal andere toekomstige bestuursleden van de Stichting weten dat de nieuwe minister van Sociale Zaken, F.C.M. Wijffels, had ingestemd met de oprichting van de Stichting.⁵⁵ Volgens het boek *100 jaar Drees* had de Stichting van de Arbeid zich akkoord verklaard met een van Drees' opvattingen, namelijk dat het 'algemeen peil der arbeidsvoorwaarden (...) een bevoegdheid van de regering [zou] worden'.⁵⁶ De Stichting van de Arbeid werd in mei 1945 officieel opgericht. De vakbonden werden daarin door de Raad van Vakcentrales in de Stichting vertegenwoordigd, de werkgevers door de Raad

van Bestuur in Arbeidszaken. Deze Raad van Bestuur in Arbeidszaken was een voortzetting van het Centraal Overleg Arbeidszaken die de werkgevers ten aanzien van arbeidszaken op een lijn moest zien te krijgen tegenover werknemers en overheid. Drees had tijdens de bezetting als Vertrouwensman contact gehad met de Stichting.⁵⁷ Hij erkende door middel van een regeringscommuniqué van 18 juli 1945 de Stichting van de Arbeid als officieel adviesorgaan van de regering.⁵⁸ Hiermee was een opvolger van de Hoge Raad van Arbeid gevonden, met dien verstande dat in de Stichting van de Arbeid geen onafhankelijke leden zitting hadden.⁵⁹ De Hoge Raad had door haar 'trage wijze van werken' een slechte reputatie.⁶⁰ Hij werd met de Wet op de PBO en de oprichting van de SER in 1950 officieel opgeheven.

Het economisch herstel en het voorkómen van werkloosheid waren de hoofddoelstellingen van de naoorlogse vakbeweging. Dit probeerde men te bereiken door middel van onderlinge samenwerking in de Raad van Vakcentralen en door overleg met de werkgevers in de Stichting van de Arbeid. Van Rhijn verwoordde de achterliggende gedachte als volgt: 'Tusschen beide verschijnselen, vrije economie en sociale onrust, bestaat naar mijn meening een oorzakelijk verband. De ondernemers eenerzijds en de arbeiders anderzijds zijn tot enorme machtsgroepen uitgroeid, die elkaar fel bestrijden en een staat in de staat dreigen te vormen. Alleen een ingrijpen der Overheid, waarbij op den grondslag der sociale rechtvaardigheid aan het sociale leven leiding wordt gegeven, kan hier een betere samenleving waarborgen.'⁶¹ Van den Tempel had in het BBA de overheid een grote rol in de naoorlogse arbeidsverhoudingen toegedacht. Het was dan ook van groot belang dat deze regeling door velen onderschreven zou worden.

De opvattingen van de oprichters van de Stichting dienaangaande waren verwoord in een 'Noodregeling Arbeidszaken'. Minister Wijffels was van mening dat het BBA van Van den Tempel gewijzigd moest worden en gaf daartoe de opdracht. Hierbij werd met de 'Noodregeling' van de Stichting van de Arbeid rekening gehouden. Samen met een op het departement van Sociale Zaken in bezet gebied voorbereid ontwerp werden deze wijzigingen neergelegd in het in oktober 1945 gewijzigde BBA.⁶² Angst voor sociale onrust, bevreesdheid voor het communisme en de economische noodzaak tot herstel waren de achtergronden van dit BBA van oktober 1945. Volgens W.F. de Gaay Fortman, toenmalig Chef van de afdeling Arbeid II van het ministerie van Sociale Zaken, waren 'de gedachten die aan dit besluit (dat van Van den Tempel) ten grondslag lagen, in het algemeen niet onjuist, maar de juridische vormgeving was gebrekkig en de sancties, waarin het voorzag, waren onvoldoende'.⁶³ Het besluit van Van den Tempel was niet in overeenstemming met de tijdens de bezetting ontstane situatie.⁶⁴ In het BBA van 1945 werd ten aanzien van de bepaling van lonen en andere arbeidsvoorwaarden inderdaad rekening gehouden met de Stichting van de Arbeid. Het College van Rijksbemiddelaars

werd verplicht de Stichting om advies te vragen. Hiermee koos Drees een gecentraliseerde aanpak boven onderhandelingen met de verschillende bedrijfstakken. Van den Tempel wilde er eerst zeker van zijn dat de Stichting de werkgevers en werknemers werkelijk vertegenwoordigde. Hij had bezwaar tegen de centralistische opzet van de Stichting waarbij slechts een paar vertegenwoordigers alle vakbonden representeerden.⁶⁵

Het College van Rijksbemiddelaars was in 1940 uitgerust met bindende bevoegdheden ten aanzien van de hoogte van de lonen en de arbeidsvoorwaarden. Eind 1942 was het werk van het College overgenomen door een gemachtigde. Voor de oorlog waren er regionale Rijksbemiddelaars. Deze bemiddelden in geval van een conflict tussen werkgevers en werknemers. Van den Tempel wilde een terugkeer naar de vooroorlogse regionale indeling. Het BBA van oktober 1945 borduurde echter voort op de tijdens de oorlog ingezette centralisatie. Het College nam de beslissingen. Het bestond uit mensen die hun sporen in de samenleving hadden verdiend en daarom groot respect genoten. Het naoorlogse College zou moeten handelen op basis van door de minister vastgestelde richtlijnen ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden en de hoogte van de lonen. Volgens Van Rhijn was de taak van de Rijksbemiddelaars volgens het BBA 1945 te groot en zou de regeling van de arbeidsvoorwaarden tussen werkgevers en werknemers zelf moeten plaatsvinden, met toezicht van de overheid. Dit was echter vanwege de uitzonderlijke economische situatie niet mogelijk.⁶⁶ De Rijksbemiddelaars werden benoemd door de minister van Sociale Zaken. Een van die bemiddelaars was Romme. Drees stelde hem aan als voorzitter van het College. Tot juni 1946 zou hij dit blijven en hij zou in overeenstemming met de wens van Drees, hard optreden tegen de Eenheids Vakcentrale, de door de communisten tijdens de bezetting voorbereide poging tot doorbraak van de vooroorlogse verzuilde vakbeweging.⁶⁷ De Gaay Fortman noemde de Rijksbemiddelaars 'loonbeslissers'.⁶⁸ Dat het systeem niet geheel waterdicht was, bleek uit het feit dat de ondernemers door het gebrek aan de juiste arbeidskrachten de loonregelingen op verschillende manieren ontrokken.

De bepalingen met betrekking tot het ontslag waren in het BBA 1945 gelijk aan die van het BBA van 1944. Ontslag was pas mogelijk na toestemming van de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau. In de Wet op het Arbeidscontract van 1907 was de termijn bepaald die in acht moest worden genomen bij ontslag: de zogenaamde opzeggingstermijn. Daarnaast was in juni 1940 de Ontslagverordening tot stand gekomen waarin vastgesteld werd dat ontslag pas na toestemming van de directeur-generaal van de Arbeid mocht worden gegeven. Dit betekende voor de werknemer een waarborg tegen het ten onrechte krijgen van ontslag.⁶⁹ Na 1945 hadden partijen bij ontslag dus te maken met de Wet op het Arbeidscontract en het BBA.

Ook de bepaling in het BBA van Van den Tempel, die de terugkeer van arbeiders naar hun oude werkkring regelde, werd in het BBA 1945 gehandhaafd. Een andere belangrijke bepaling was de vaststelling van de werkweek op 48 uur. Het MG had de hoogte van de lonen vastgesteld op 125% van de CAO-lonen van mei 1940. Bij het BBA van 1945 werd de hoogte van de lonen vastgesteld aan de hand van het behoefte-element - de indeling in vijf gemeenteklassen ging uit van een verschil in behoeften tussen stad en platteland - en hanteerde het principe dat een gemiddeld gezin met twee kinderen genoeg inkomen moest hebben om het distributiepakket te kopen. Het prestatie-element werd voor een deel in de hoogte verdisconteerd. Het laatste element waarmee rekening werd gehouden was de opleiding: ongeschoolden kregen 10% minder dan geofenden en 20% minder dan geschoolden. De door het College van Rijksbemiddelaars op grond van richtlijnen van de regering toegestane loonsverhoging bedroeg 145% van de lonen van mei 1945. De werkelijke stijging van de lonen in de periode 1945-1946 was 175%.⁷⁰ Het verschijnsel van de 'zwarte' lonen deed zich dus meteen na de oorlog gelden

Met het BBA 1945 was de regeling van de arbeidsverhoudingen sterk gebonden aan het beleid van de overheid en hadden de directe betrokkenen, de werkgevers en werknemers verenigd in de Stichting van de Arbeid, slechts een adviserende stem. Deze gang van zaken is bekend geworden als de geleide loonpolitiek. Volgens Drees was deze politiek een nadrukkelijke wens van het georganiseerde bedrijfsleven.⁷¹ Vakbeweging en werkgevers legden zich neer bij een door de overheid bepaalde loonontwikkeling. Aanvankelijk waren de loonsverhogingen slechts een aanpassing aan de stijging van de kosten van levensonderhoud. Zo slaagde de regering erin de inflatie binnen de perken te houden. De werkgevers- en werknemersorganisaties kregen in ruil daarvoor de garantie dat het bestaansminimum gewaarborgd werd en dat er rust en orde heerste op het terrein van de arbeidsverhoudingen. De ervaringen van de oorlog hadden de vertegenwoordigers van de verschillende belangengroepen en de overheid in letterlijke en figuurlijke zin verenigd. Het gezamenlijke doel was economisch herstel. Naarmate dit herstel vorderde, groeide de kritiek op de rol van de overheid en eisten de organisaties van werkgevers en werknemers meer eigen verantwoordelijkheid.

Het feit dat de meeste vakbonden zich lange tijd bij de geleide loonpolitiek neerlegden, heeft te maken met de angst voor 'het spook van de werkloosheid'. Om deze reden accepteerden zij een loonbeleid 'dat er in de eerste plaats op was gericht, de werkgelegenheid te verzekeren'.⁷² Consequentie van de aanvaarding van het loonbeleid van de regering was wel dat stakingen niet werden getolereerd. Volgens Drees had men vanuit de Stichting zelfs voorgesteld om stakingen te verbieden.⁷³ Daar had hij niet mee ingestemd. Het zou de arbeiders wantrouwig maken. Daarenboven zou staking in de toekomst wellicht wel een geëigend middel kunnen zijn. Voor de periode van wederopbouw zou men er zo min mogelijk gebruik van moeten maken. De EVC legde

zich niet neer bij de loonbepalingen. Dit leidde een aantal keren tot een staking waartegen de regering en niet in de laatste plaats Drees harde hand opgetrad. De keren dat aan de stakers werd toegegeven, ging dit buiten de wil van Drees om.⁷⁴

De opvatting dat door het BBA de rol van de vakbeweging kleiner werd, werd door Drees tegengesproken. Volgens hem had de vakbeweging juist een groter aandeel in de bepaling van het sociaal-economische leven. De vakbeweging bereikte meer dan vroeger onder druk van langdurige stakingen werd afgedwongen.⁷⁵ Bij de oprichting van de Stichting van de Arbeid hadden de werknemersorganisaties, in ruil voor een belangrijke rol binnen de organen die de regering zouden gaan adviseren, afgezien van een grotere rol binnen de afzonderlijke ondernemingen, bijvoorbeeld door middel van ondernemingsraden.⁷⁶ Het feit dat de PvdA tot 1958 deel uitmaakte van de regering, gaf de vakbeweging een dergelijk vertrouwen in het regeringsbeleid dat men de geleide loonpolitiek aanvankelijk tamelijk gemakkelijk accepteerde.⁷⁷ Het BBA 1945 vergrootte de betekenis van de overkoepelende organisaties van werknemers en werkgevers. Zij vertegenwoordigden de afzonderlijke organisaties in de Stichting van de Arbeid en later in de SER en zij sloten op nationaal niveau overeenkomsten die voor alle organisaties bindend waren.⁷⁸ Deze centralisatie, gevoegd bij een aanzienlijk grotere organisatiegraad van de arbeiders (in vergelijking met voor de oorlog een stijging van 30% in 1948),⁷⁹ zorgde voor een rustig sociaal klimaat.

In december 1945 kreeg de Tweede Kamer voor het eerst de kans zich uit te spreken over het regeringsbeleid op dit terrein. De toename van de overheidsbemoeienis gaf aanleiding tot kritische opmerkingen. De ARP en de RKSP wensten een grotere invloed van de organisaties van werkgevers en werknemers. De SDAP-er J.G. Suurhoff sprak echter de hoop uit dat de greep van de overheid op het gebied van de sociaal-economische politiek niet slechts tijdelijk zou zijn. Hij was daarom fel tegenstander van de EVC. In ruil voor loonmatiging kon de vakbeweging verwachten dat de overheid zou streven naar een rechtvaardige verdeling van het nationale inkomen, overleg met de vakbeweging zou voeren en zou zorgen voor een minimuminkomen dat voldoende zou zijn om in de kosten van levensonderhoud te voorzien.⁸⁰

Het was de bedoeling dat het BBA 1945, op grond waarvan zoveel overheidsbemoeienis met sociaal-economische aangelegenheden was geregeld, zou gelden tot de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie een feit zou zijn. Naar aanleiding van vragen in de Tweede Kamer over de rol van de Rijksbemiddelaars, zei Drees dat hij van mening was dat de taken van de Rijksbemiddelaars overgenomen zouden moeten worden door de PBO's.⁸¹ De PBO zou de verhouding tussen overheid, werkgevers en werknemers moeten vastleggen. Deze PBO's zouden zich dan onder meer met de regeling van de arbeidsverhoudingen kunnen bezighouden. De PBO-gedachte stamde, zoals in hoofdstuk III aan de orde kwam, van lang voor de oorlog. Het zou tot 1950 duren voordat er een wet

op de PBO was. Al die tijd bleef het BBA 1945 van kracht en het werd uiteindelijk ook met de wet op de PBO niet opgeheven. De PBO zou niet voldoen aan wat de voorstanders ervan hadden verwacht. Alleen de Sociaal-Economische Raad, het toporgaan van de PBO, zou haar adviesfunctie serieus nemen en daardoor de Stichting van de Arbeid, waar het de adviesfunctie betrof, overvleugelen.

De regering antwoordde de Kamer dat een verbetering van de welvaart alleen door middel van een verhoging van de produktiviteit en een verbetering van de exportpositie tot stand gebracht zou kunnen worden.⁸² Toch kon de regering, ondanks haar toegenomen invloed, niet voorkomen dat de prijzen sterker stegen dan gewenst was. Om het bestaansminimum te garanderen kwam het kabinet daarom met het zogenaamde consumentenkrediet. Met dit krediet konden gezinnen zich de noodzakelijke uitgaven voor goederen als kleding en meubels veroorloven. De regeling zou in de loop van 1947 een succes worden, zo'n 370.000 mensen maakten ervan gebruik.⁸³ Voor gezinnen met kinderen werd gewerkt aan een verhoging van de kinderbijslag.⁸⁴

Werkloosheidsvoorzieningen

Zo'n 200.000 mensen hadden in juni 1945 een wachtgelduitkering. De wachtgeldregeling van december 1940 was in december 1944 aangepast. Zo werd onder meer de subsidie van de overheid aan de werkgevers verhoogd. Deze verhoging werd kort daarop tenietgedaan en bepaald op 50%. De staat betaalde dus de helft van de 80% van het laatst verdiende loon waar men volgens de wachtgeldregeling recht op had, de werkgever betaalde de andere helft.⁸⁵ De wachtgeldregeling was van groot belang omdat de werkloosheid groot was. De regeling waarborgde bovendien dat de werknemers verbonden bleven aan de werkkring. Na herstel van de werkgelegenheid konden ze meteen weer aan de slag. De uitkering bedroeg 80% van het loon, een bepaling die Drees handhaafde. Door te werken zou men beter af moeten zijn dan met een wachtgelduitkering, hetgeen beschouwd werd als een goede 'prikkel tot arbeid'.⁸⁶ Het Militair Gezag had ter vervanging van de vooroorlogse werkloosheidsregeling de 'overbruggingsuitkering' ingesteld. Deze uitkering werd geheel door de Rijksoverheid betaald. De hoogte van de uitkering werd eveneens op basis van de hoogte van het laatst verdiende loon vastgesteld; net als bij de wachtgelduitkering bedroeg zij 80%. Een belangrijke bepaling die als gevolg van het oplopende tekort aan juiste arbeidskrachten werd vastgesteld was, dat werknemers uit een bedrijfstak waar men te maken had met een tekort aan arbeidskrachten, geen recht hadden op een uitkering. In de Tweede Kamer stond men overwegend positief tegenover de overbruggingsuitkering. Het KVP-kamerlid Steinmetz verwoordde de stemming in de Kamer door zijn vreugde uit te spreken over het feit dat door deze maatregel van het MG, de arbeider de vernedering van de steun

werd bespaard. Dat de Duitsers al met deze praktijk hadden gebroken, werd door Steinmetz niet gememoreerd.⁸⁷ Evenmin noemde hij het feit dat Van den Tempel al had besloten niet terug te keren naar de situatie van voor de oorlog.

Omdat de overbruggingsregeling een overgangsmaatregel was, stelde de minister van Sociale Zaken stelde een verplichte Werkloosheidsverzekering in het vooruitzicht.⁸⁸ Werklozen hoefden niet meer elke dag te stempelen. Ze moesten zich wel bij de arbeidsbureaus aanmelden. Ze moesten passend werk aanvaarden en zich op advies van het arbeidsbureau laten her- of omscholen. De Arbeidsbureaus moesten toestemming geven tot het verbreken van een arbeidscontract. Zij dienden alvorens daarover te beslissen, advies te vragen aan de Arbeidsinspectie. Een nieuwe regeling die met het BBA van oktober 1945 inging was de aanstellingsvergunning. In bedrijfstakken waar door gunstige arbeidsvoorwaarden een aanzuigende werking van uitging, moesten arbeiders een vergunning tot aanstelling krijgen. De arbeidsbemiddeling door de arbeidsbureaus werd aanvankelijk bemoeilijkt omdat men geen goed inzicht had in de arbeidsmarkt. De arbeidsbemiddeling was daarom beperkt tot het herplaatsen van arbeiders bij hun vorige werkgever.⁸⁹

Er waren in de zomer van 1945 zo'n 112.000 werklozen. Door het MG was in het zuiden de Dienst Uitvoering Werken ingesteld. De DUW zou met behulp van werkloze arbeiders (zowel arbeiders die onder de wachtgeld- als onder de overbruggingsregeling vielen) openbare werken verrichten. Deze Rijksdienst voor de Uitvoering van Werken, zoals hij na de bevrijding werd genoemd, was de opvolger van de vooroorlogse Rijksdienst voor de Werkverruiming. In de crisisjaren werden werklozen eveneens verplicht mee te werken aan de uitvoering van openbare werken. Om de slechte indruk die toen was ontstaan weg te nemen, werden bij de DUW hogere lonen betaald en werden de arbeidsomstandigheden verbeterd. Dit laatste gaf aanleiding tot de klacht dat hierdoor een aanzuigende werking uitging van de DUW, waardoor het bedrijfsleven te kampen zou krijgen met een gebrek aan goede arbeidskrachten. Vooral in de landbouw was men hiervoor bevreesd. Op vragen van deze strekking in de Tweede Kamer antwoordde Drees dat zolang de bepalingen werden nageleefd, men zich geen zorgen behoefde te maken.⁹⁰ Het was de bedoeling om 'produktieve arbeid' te laten verrichten zodat de arbeider overtuigd kon zijn van het nut van zijn werk.⁹¹ In de praktijk kwam men echter niet in alle gevallen tot veel 'produktieve' arbeid. Toen de directeur van de Sociale Dienst in Amsterdam, J.C. van Dam, in juni 1945 eens een DUW-werk bezocht, was er geen werkende te zien. Hij kreeg te horen dat de arbeiders kwamen wanneer het hen uitkwam en dan alleen om de 'warme hap'. Wanneer men gegeten had verdween men weer.⁹² Wie niet mee wilde werken in de DUW had geen recht op de overbruggingsuitkering. In 1945 werkten ruim 33.000 arbeiders in de DUW, in juni 1946 waren het er ruim 25.000.⁹³

Er was in 1945 een groot tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten. Daarom hield Drees over dit onderwerp in september 1945 een radiorede en hield het ministerie van Sociale Zaken eind 1945 een enquête. Vanwege het tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten werden in 1946 alle vrouwen uitgesloten van de wachtgeldregeling.⁹⁴ Deze situatie stond in schril contrast met die van de jaren dertig. Tijdens de grote werkloosheid van die tijd werden vele pogingen gedaan de vrouw uit het economische leven te weren. Het meest beruchte voorstel was dat van minister Romme. Omkleed met het argument dat de vrouw in het gezin belangrijker taken had te vervullen, stelde hij een verbod op vrouwenarbeid voor. Hoewel dit voornemen niet tot uitvoering kwam, gaf het wel aan dat het volgens velen niet juist was dat vrouwen met mannen concurreerden op de arbeidsmarkt. Aan de andere kant waren het de werkgevers die deze concurrentie aanwakkerden. Om de produktiekosten te drukken namen zij liever vrouwen aan. Het gevolg was dat de overheid en de publieke opinie stelling nam tegen de goedkope vrouwenarbeid. Dit leidde vervolgens weer tot maatregelen die vrouwenarbeid slechts in een beperkt aantal beroepen toelieten. In deze beroepen ontstond zo een groot arbeidsoverschot, hetgeen voor de werkgevers aanleiding was de toch al lage vrouwenlonen verder te verlagen.⁹⁵ Tijdens de Tweede Wereldoorlog veranderden, vooral in de oorlogvoerende landen, de opvattingen over de taak van de vrouw in het arbeidsproces. Hoewel de vrouw in de nationaal-socialistische ideologie vooral een taak als moeder en loyaal volksgenote had, leidde de praktijk van de oorlog tot een bijstelling van dit ideaal. De grootscheepse mobilisatie van mannelijke arbeidskrachten had tot gevolg dat de opengevallen plaatsen in het economisch leven door vrouwen opgevuld moesten worden. In Nederland bleef het aantal werkende vrouwen echter relatief gering. Hiervoor kan een aantal redenen gegeven worden. Na de capitulatie was in Nederland geen mobilisatie meer van kracht, er was geen grote oorlogsindustrie en het opvullen van door de Arbeitseinsatz opengevallen arbeidsplaatsen werd vaak als verraad beschouwd.⁹⁶ Van grotere invloed was de belangrijke rol die vrouwen in het verzet hadden gespeeld. Na de oorlog kon afgerekend worden met het idee dat mannenwerk niet door vrouwen gedaan zou kunnen worden. Bovendien leidde de zelfstandigheid die veel vrouwen zich tijdens de oorlog noodgedwongen eigen hadden moeten maken, tot een sterker zelfbewustzijn. Desondanks veranderde de sociaal-politieke positie van de vrouw na de oorlog langzaam. Het proces van toename van vrouwenarbeid dat zich in andere landen tijdens de oorlog had voorgedaan, kwam in Nederland pas tijdens de wederopbouw op gang. De krapte op de arbeidsmarkt die na 1945 ontstond, kon alleen opgevuld worden met een beroep op het potentieel aan ongehuwde, jonge, vrouwelijke arbeiders. Het feit dat de lonen van de vrouwen consequent lager dan die van hun mannelijke collega's lagen, toont aan dat er van een principiële herziening van de positie van de vrouw geen sprake was. Er is nog een ander bewijs voor de pragmatische redenen van overheid en bedrijfsleven voor het

streven om de vrouw in het arbeidsproces te betrekken. Pas in de loop van de jaren vijftig, toen het tekort aan arbeiders zo groot was dat de eerste gastarbeiders uitgenodigd werden in Nederland te komen werken, daagde het besef dat de vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten structureel en niet incidenteel was. In de daaropvolgende jaren kwam er steeds meer wetgeving die de blokkades tegen vrouwenarbeid opruimde. Meisjes kregen betere beroepsopleidingen, gehuwde vrouwen konden gemakkelijker aangenomen worden, vrouwen werden in staat gesteld part-time te werken en de overheid hief het door haar gehanteerde verbod op arbeid door gehuwde vrouwen op.⁹⁷ In de loop van de jaren zestig en zeventig werd het beeld van de werkende vrouw steeds meer maatschappelijk geaccepteerd. Deze acceptatie leidde tot verbetering van de wetgeving betreffende arbeidsvoorwaarden voor vrouwen, zoals bijvoorbeeld een verlofregeling bij zwangerschap. De verbeterde positie van de vrouw in het arbeidsproces sinds de Tweede Wereldoorlog heeft ontegenzeggelijk positief bijgedragen tot haar emancipatie.⁹⁸ Hierbij moet echter worden aangetekend dat het verschijnsel dat bij groeiende werkloosheid het de vrouwelijke werknemers zijn die vaak de zwaarste klappen te verduren krijgen, zich nog steeds voor doet.

De Tweede Kamer was begin 1946 tevreden met de inspanning van Drees op het terrein van de arbeidsbemiddeling. Wel werd gewaarschuwd tegen een te grote overheidsinvloed. Het kiezen van een werkkring moest een individuele keuze blijven, al mocht de overheid wel adviseren. Alleen wanneer het landsbelang in het geding was mocht de overheid ingrijpen. In de eerste jaren na de bevrijding gebeurde dit dan ook veelvuldig. Drees toonde zich evenmin gelukkig met het feit dat de overheid, gedwongen door de omstandigheden, zo'n grote taak had op dit terrein. De Tweede Kamer uitte de wens de regelingen met betrekking tot de arbeidsbemiddeling wettelijk vast te leggen. De minister van Sociale Zaken zei daaraan niet te kunnen voldoen. Volgens hem was de rechtskracht van de regelingen niet aan twijfel onderhevig. Bovendien had zijn ministerie het te druk met belangrijker zaken.⁹⁹

Herziening van het sociale zekerheidsstelsel

Een belangrijke erfenis van Van den Tempel was het rapport van de commissie-Van Rhijn. Dit rapport bestond uit drie delen, waaronder een deel dat de plannen voor de toekomstige sociale zekerheid uiteenzette. Van grote betekenis was in dit rapport de opvatting over de rechtsgrond van sociale verzekeringen. Volgens de commissie-Van Rhijn was de staat verantwoordelijk voor de sociale zekerheid van alle burgers mits deze burgers zelf al het mogelijke deden om zich te vrijwaren tegen gebrek.¹⁰⁰ Volgens Van Rhijn had Nederland op het terrein van de sociale wetgeving geen roemrijk verleden. De grote vertraging waarmee aangenomen wetten werden ingevoerd, was volgens hem het

gevolg van de onenigheid die bestond over de vraag wie de uitvoering in handen zou krijgen. Het rapport van de commissie Van Rhijn stelde voor de verzekeringsgedachte (alleen uitkering na betaling van premie) minder strak te hanteren en de kring der verzekerden uit te breiden (van arbeidersverzekering naar volksverzekering).¹⁰¹ De uitvoering van het sociale zekerheidsstelsel zou in handen moeten komen van regionaal georganiseerde Sociale Raden, overkoepeld door een Centrale Sociale Raad. De Sociale Raad zou bovendien het toezicht hebben over het premiefonds. Aan dit fonds zou de overheid uit de belastingen een bijdrage moeten leveren. Particuliere verzekeringen zouden voor een aanvullende uitkering kunnen zorgen.¹⁰²

Drees stelde in september 1945 een commissie onder leiding van Van Rhijn in die het rapport nader moest uitwerken.¹⁰³ Zij hield in het najaar van 1945 op het departement hoorzittingen over de toekomst van de sociale zekerheid. De Stichting van de Arbeid werd om een reactie gevraagd. Deze werd verwoord in een tweetal nota's van 18 december 1945 en 11 mei 1946 aan de minister.¹⁰⁴ Drees concludeerde hieruit dat er voor de invoering van een alomvattend sociaal verzekeringsstelsel nog geen maatschappelijk draagvlak was, zoals hem ook al uit de reacties op het rapport van de commissie Van Rhijn in en buiten de Tweede Kamer was gebleken. Er bestonden ook grote bezwaren tegen de reorganisatie van de uitvoering zoals deze door de commissie was voorgesteld. Van Rhijn stelde de bestaande uitvoering voor als een 'chaotisch geheel'. Volgens hem werd dit veroorzaakt door het gebrek aan een visie bij de invoering van de verschillende regelingen. 'Het gevolg is dat in verschillende takken der verzekering organen van de Overheid en van particulier initiatief naast elkander werken, zonder dat unificatie is bereikt. Dit gebrek aan eenheid strekt zich ook uit over de toezichthoudende organen. Zoo heeft de Rijksverzekeringsbank het toezicht ten opzichte van de Raden van Arbeid, de raad van Toezicht Ziektewet ten opzichte van de Bedrijfsverenigingen Ziektewet, de Raad van Toezicht Land- en Tuinbouwongevallenwet ten opzichte van de Bedrijfsverenigingen Land en Tuinbouwongevallenwet, De Raad van Toezicht Rijksverzekeringsbank ten opzichte van de Rijksverzekeringsbank, terwijl er tenslotte is het Kinderbijslagvereveningsfonds, hetwelk de uitvoering van de Kinderbijslagwet bij de Bedrijfsverenigingen en Raden van Arbeid nagaat.'¹⁰⁵ In 1947 constateerde hij dat er alom behoefte was aan een reorganisatie, maar het vinden van een compromis tussen de verschillende opvattingen over deze kwestie bleek niet gemakkelijk. Een in juni 1947 gehouden congres onder leiding van de Vereniging van de Raden van Arbeid had hem in deze pessimistische kijk gesterkt.¹⁰⁶

Drees was overtuigd van de noodzaak van verbetering van de bestaande regelingen, zoals we in zijn tijdens de bezetting geformuleerde plan hebben gezien. Hij diende echter rekening te houden met de politieke haalbaarheid van de plannen. In de begrotingsdebatten had ook de Tweede Kamer zich ongerust getoond over het rapport

van Van Rhijn.¹⁰⁷ Over de uitvoering van de sociale zekerheidswetten werd in het debat met de Tweede Kamer van 21 februari 1946 door de kamerleden Steinmetz (KVP) en Smeenk (ARP) opgemerkt dat die door de werkgevers- en werknemersorganisaties diende te geschieden. Zij waren van mening dat de commissie die zich op het departement met dit vraagstuk bezighield, ook zou moeten bestaan uit personen uit het bedrijfsleven. Drees wees hen erop dat een kleine commissie veel sneller kon werken. Over de reorganisatie van de uitvoering van de sociale verzekeringen werd een tweede plan-Van Rhijn gemaakt.[uitkomst van de tweede commissie van Rhijn? zoek uit] Hierin werd voorgesteld om de uitvoering van de ziekte- en ongevallenverzekering ongewijzigd te laten met dien verstande, dat er een landelijke Federatie van bedrijfsverenigingen zou moeten komen om eenheid in de uitvoering te bewerkstelligen. Voor de uitvoering van de ouderdoms-, invaliditeits-, weduwen- en wezenverzekering en de kinderbijslagverzekering zou een landelijke organisatie, de Sociale Verzekeringsraad, moeten worden opgericht.¹⁰⁸ Drees' aandacht ging in eerste instantie uit naar een volksverzekering tegen de gevolgen van ouderdom en een verbetering van de kinderbijslagregeling. Met betrekking tot de uitvoering daarvan wilde hij de bestaande uitvoeringsinstanties erin betrekken.¹⁰⁹ Drees liet de Tweede Kamer weten dat op zijn departement bijzondere aandacht besteed werd aan de ouderdomsuitkering. In het debat op 21 februari 1946 drong een aantal kamerleden, naar aanleiding van deze mededeling, aan op een snelle verbetering van de ouderdomsregeling. Hiermee zou in hun ogen niet gewacht moeten worden tot de reorganisatie van het gehele sociale zekerheidsstelsel gereed zou zijn. Drees ging hiermee akkoord. De Stichting van de Arbeid werd om advies gevraagd en in mei 1946 ontving de minister van de Stichting een nota betreffende een noodregeling voor de ouderdomsvoorziening.¹¹⁰

Drees constateerde achteraf dat zijn eerste jaar als minister van Sociale Zaken tot tevredenheid was verlopen. Zijn verhouding tot de Stichting van de Arbeid was er een van wederzijds respect en vertrouwen. Ook de verhouding tot zijn ambtenaren was goed en hij had vooral veel steun gehad aan zijn secretaris-generaal, Van Rhijn.¹¹¹ Van Rhijn was voor de oorlog lid van de CHU en was na de 'doorbraak' lid van de PvdA geworden. Er waren niet veel socialistische ambtenaren op het departement van Sociale Zaken. Dit had niet tot gevolg dat Drees problemen had met zijn ambtenarenapparaat. Hij werd als minister gewaardeerd om zijn inzet en zijn politieke opvattingen werden gerespecteerd.¹¹² Niet zonder trots vermeldde hij aan het begin van de jaren zestig dat hij in zijn eerste jaar als minister het ambtenarenapparaat van 6400 tot 4000 arbeidsplaatsen had teruggebracht. Drees keek tevreden terug op een jaar waarin de lonen weliswaar laag waren gehouden, maar de bestaanszekerheid door de wachtgeld- en overbruggingsregeling was verbeterd. Een andere belangrijke verbetering vond Drees de twaalf vakantiedagen die voor een grote groep arbeiders was bereikt. Verbeteringen van

de ouderdomsvoorziening en de wachtgeld- en werkloosheidsverzekering waren in voorbereiding.¹¹³ De sociale politiek van het kabinet-Schermerhorn-Drees kreeg brede steun van het parlement. De fundamentele verschillen tussen de PvdA en de KVP, de toekomstige coalitiepartners, over de rol van de staat in het economische leven waren naar aanleiding van het PBO-voorstel van Vos naar voren gekomen. Naarmate het herstel vorderde zouden echter ook de verschillen in opvatting over andere elementen van de sociale politiek naar boven komen en uiteindelijk tot een breuk in de coalitie leiden.

Het kabinet-Beel 1946-1948

De verkiezingen van mei 1946 lieten zien wat Drees al had vermoed, namelijk een terugkeer naar de oude verhoudingen. De doorbraakpartij - de vlak voor de verkiezingen opgerichte Partij van de Arbeid - kreeg zelfs minder zetels dan de afzonderlijke partijen die in de PvdA waren opgegaan, voor de oorlog hadden behaald. De KVP kwam sterk uit de verkiezingen naar voren. Beide partijen kwamen al snel tot overeenstemming over de vorming van een coalitie. Het was oorspronkelijk de bedoeling tot een brede coalitie te komen, maar ook nu was samenwerking met de protestanten en liberalen niet mogelijk. De katholiek Beel werd minister-president en Drees bleef minister van Sociale Zaken. Hij wilde de voor grote groepen van de bevolking zo belangrijke wetgeving die op het departement in voorbereiding was, tot een goed einde brengen.¹¹⁴ De minister stond bovendien voor de opgave de beschikbare arbeidskrachten en de te verrichten arbeid beter op elkaar af te stemmen. Evenzo de verhouding tussen lonen en prijzen. Beleidsvoornemens van Drees waren daarnaast: vergroting van de bestaanszekerheid door middel van rechtvaardiger verdeling van het nationale inkomen en een verbeterd sociaal zekerheidsstelsel, het bereiken van volledige werkgelegenheid en het democratiseren van het bedrijfsleven. Deze wensen kregen in de plannen van het kabinet een prominente plaats. Met betrekking tot de arbeidsverhoudingen werd een regeling van de zeggenschap binnen de onderneming en de totstandkoming van de PBO aangekondigd. Een verbetering van de Wet op het arbeidscontract zou de rechten van arbeiders die lange tijd bij een ondernemer in dienst waren, moeten regelen. Beide voornemens werden echter tijdens deze kabinetsperiode niet in regelgeving omgezet. De loon- en prijspolitiek van het kabinet-Schermerhorn-Drees zou worden voortgezet. Door middel van de kinderbijslag zou de inkomenspositie van grote gezinnen worden verbeterd. Ten aanzien van de ouderdomsvoorziening werd de invloed van Drees op het regeringsprogramma duidelijk. In de verkiezingsprogramma's van de KVP en PvdA werd gesproken over de verbetering van de ouderdomsvoorziening op basis van verzekering. In de regeringsverklaring werd, op aandringen van Drees een overgangsmaatregel aangekondigd die vanwege de geboden haast niet volgens het verzekeringsprincipe zou

kunnen worden opgezet. De aangekondigde verplichte wachtgeld- en werkloosheidsverzekering en de herziening van het sociale zekerheidsstelsel werden tijdens deze kabinetsperiode voorbereid, maar pas later - en in het geval van de stelselherziening pas veel later - ingevoerd. Onder druk van de katholieken werd onder de sociale paragraaf ook het stimuleren van bezitsvorming opgenomen. Dit stokpaardje dateerde al van voor de oorlog. De positie van de arbeider zou door middel van de spreiding van bezit, bijvoorbeeld in de vorm van het verkrijgen van aandelen maar ook door het stimuleren van het eigen huizenbezit, verbeterd kunnen worden. De vorming van een commissie die deze kwestie zou moeten bestuderen, werd in het vooruitzicht gesteld. Toen het ministerie van Sociale Zaken te lang wachtte met het uitvoeren van dit voornemen, werd Drees van het hanteren van vertragingstactieken beschuldigd. Romme verweet de minister van Sociale Zaken te weinig begaan te zijn met dit onderwerp. De vertraging lag echter bij de Stichting van de Arbeid en in juni 1946 werd de Staatscommissie - alweer een commissie-van Rhijn - geïnstalleerd. Tot wettelijke regelingen kwam het pas in de jaren vijftig.¹¹⁵ De reacties van het parlement op het voorgenomen sociale beleid van het kabinet-Beel waren overwegend positief, alleen de CPN vond het te weinig progressief.¹¹⁶ Werkelijke resultaten zouden volgens de CPN, net als na de Eerste Wereldoorlog, slechts onder druk van de arbeidende klasse tot stand komen.¹¹⁷

De uitingen van tevredenheid over de minister van Sociale Zaken en zijn beleid bracht een aantal kamerleden tot een vergelijking met diens voorgangers. ARP-kamerlid (en voorzitter van het CNV) A. Stapelkamp constateerde dat Drees het in de Tweede Kamer veel gemakkelijker had dan mensen als Talma, Aalberse en Slotemaker de Bruïne voor hem. Hij memoreerde de kritiek van de linkerzijde die deze ministers van Sociale Zaken ten deel was gevallen. Zijn collega-kamerlid en collega-vakbondsman, de PvdA-er Suurhoff (voorzitter NVV) reageerde hierop met de opmerking dat het beleid van Drees, zeker in vergelijking met zijn voorgangers, alle lof verdiende. Drees had onder zeer moeilijke economische omstandigheden voor elkaar gekregen wat de vooroorlogse ministers niet was gelukt. Volgens KVP-kamerlid F. van Vliet was het juist het voorbereidende werk van Drees' voorgangers geweest dat het sociale beleid vergemakkelijkte.¹¹⁸ Opvallend was dat alle partijen, behalve de CPN, Drees in zijn voornemens steunden. Hij was blij met deze steun want alleen door het vooruitzicht op sociale rechtvaardigheid zou de arbeidsvrede gehandhaafd kunnen blijven en de offers die voor het herstel moesten worden gebracht, kunnen worden gevraagd. Hierbij was vooral de houding van de vakbeweging van groot belang. Zij was bereid het loonbeleid van de minister te steunen, maar wel in de veronderstelling dat daar een verbetering van het sociale stelsel tegenover stond. Op het ministerie werd aan die verbetering met verve gewerkt. De vooruitstrevendheid op het gebied van de sociale verzekeringen en hun

uitvoering leidde in bepaalde kringen tot een zekere ongerustheid. De reactie van de werkgevers was afwijzend. Men vreesde een verzorging door de staat 'van de wieg tot het graf'. Volgens de protestantse werkgeversorganisatie was het individu zelf verantwoordelijk voor de 'risico's van het leven'.¹¹⁹ Dat partijen als de CHU en de PvdV (later de VVD) het beleid van de minister van Sociale Zaken op hoofdlijnen steunden is opmerkelijk. De houding van deze partijen was opportunistisch vanwege de resultaten die Drees boekte. Het is niet ondenkbaar dat Drees zelf het beleid temperde en zich graag verschool achter de zuinige begrotingspolitiek van minister van Financien, Liefstinck.¹²⁰ Onder druk van de vakbeweging en de verslechterende koopkracht van bepaalde groepen in de samenleving kwam Drees echter wel tot uitvoering van onderdelen van zijn plannen.

Het kabinet-Beel was gericht op economisch herstel. Net als het vorige kabinet zat het daarbij gevangen in de ontwikkeling van lonen en prijzen. De loonpolitiek van het kabinet-Beel werd enerzijds ingegeven door angst voor prijsstijgingen en daardoor een verslechtering van de exportpositie, anderzijds de wens om het bestaansniveau van zoveel mogelijk mensen te verzekeren. Eind 1946 bleek aan de hand van de indexcijfers dat de loonontwikkeling achterliep bij de prijsstijgingen.¹²¹ Economisch herstel was volgens de regering alleen te bereiken met prijsbeheersing, verbetering van de arbeidsproductiviteit en een loonstop. Deze werd in oktober 1946 afgekondigd. Ook nu stemden de vakbonden in de Stichting van de Arbeid met de maatregel in, maar niet zonder aan te dringen op verlaging van de prijzen en verbetering van het sociale zekerheidsstelsel.¹²²

Prijsbeheersing is in een open economie als de Nederlandse een onmogelijke opgave. Prijsstijgingen van grondstoffen en andere produkten die worden geïmporteerd, kunnen door de overheid niet worden opgevangen. Het loon- en prijsbeleid was bovendien verbonden met het subsidiebeleid, de hoogte van pachten en huren, kortom het beleid van verschillende ministeries. Overleg vond plaats binnen de Raad voor Economische Aangelegenheden (REA), een onderraad van de ministerraad. In de periode van het kabinet-Beel, hield Drees binnen dit overleg vast aan bevrozing van de lonen. Hij wilde echter de koopkracht van de zwakste groepen niet laten verslechteren en was dus tegen maatregelen die dit tot gevolg zouden hebben, zoals het afschaffen van subsidies op bepaalde goederen. De subsidiepolitiek stond echter onder druk vanwege de hoge kosten en de eisen die de Amerikanen stelden voor het verstrekken van de Marshall-hulp.¹²³ Een belangrijke voorwaarde bij de Amerikaanse steun was namelijk dat de Nederlandse overheid het financieringstekort zou terugbrengen door middel van een strenge bezuinigingspolitiek.¹²⁴

De gestegen prijzen waren voor de vakbeweging aanleiding tot het houden van protestbijeenkomsten. Dit had echter geen gevolgen voor de houding van de vakcentrales binnen de Stichting van de Arbeid of ten aanzien van de Rijksbemiddelaars. De steun van

de vakcentrales aan het regeringsbeleid leidde tot kritiek van de achterban op de koepels.¹²⁵ Drees verzekerde zich van de steun van de vakbeweging door het toestaan van een gratificatie van 2%, de zogenaamde vacanti toeslag van 1947, die ten laste van de winsten moest komen en dus niet in de prijzen mocht worden doorberekend. De winsten werden te hoog geacht. Hierdoor leek het aandeel dat de loonafhankelijken aan de wederopbouw leverden onevenredig groot. Het kabinet boekte eind 1947 succes met een overeenkomst met het bedrijfsleven tot verlaging van de prijzen. Dit, gekoppeld aan de 'stille loonronde' van eind 1947, waarbij een loonsverhoging van 5% werd toegestaan, gaf enige verbetering van de koopkracht. Deze 'stille loonronde' kon worden toegestaan omdat er een produktiviteitsstijging van 8% tegenover stond.¹²⁶

Aan het einde van de periode van het kabinet-Beel werd de kritiek in de Tweede Kamer en binnen de Stichting van de Arbeid op het functioneren van de Rijksbemiddelaars die het loonbeleid van de regering in praktijk brachten, luider. Er was kritiek op het feit dat te weinig aan de verantwoordelijkheid van de sociale partners werd overgelaten. Men hekelde het centralistische karakter van het beleid. Hierdoor ontstond te weinig ruimte voor differentiatie en vooral dit punt zou in de toekomst steeds vaker aan de orde komen. Vooralsnog kon Drees de kritiek op de loonpolitiek van de Rijksbemiddelaars van de hand wijzen met als argument de slechte economische situatie.¹²⁷ Het loon- en prijsbeleid van het kabinet-Beel wordt achteraf positief beoordeeld.¹²⁸ De economische situatie eiste een dergelijk voorzichtig prijs- en beleid en het kabinet slaagde erin alle partijen te verenigen achter deze hoofddoelstelling. De sociale vrede kon worden gehandhaafd, niet in de laatste plaats door twee nog te bespreken regelingen van het ministerie van Sociale Zaken: de verbetering van de Kinderbijslagregeling en de Noodwet Ouderdomsvoorziening.

De wijziging van de Kinderbijslagwet en de Noodwet Ouderdomsvoorziening

Bij de verbetering van de Kinderbijslagregeling die Drees zich had voorgenomen, werd uitgegaan van het principe dat zij een onderdeel was van het loonbeleid en niet, zoals de KVP wilde, van de gezinspolitiek. Een verbetering van de positie van gezinnen met kinderen kon worden bereikt door een verhoging van de bijslag vanaf het derde kind, maar Drees koos ervoor ook voor het eerste en tweede kind bijslag toe te kennen. De KVP was juist voor het bevoorrecht van gezinnen met meer dan twee kinderen en drong aan op een verhoging van de bijslag vanaf het tweede kind. Drees was hierop tegen, ondermeer vanwege het feit dat juist in gezinnen met veel kinderen, er ook kinderen waren die verdienden. Aangezien ook ambtenaren recht hadden op kinderbijslag zouden de kosten bovendien te hoog worden. Het kabinet wilde echter iets doen aan de slechte omstandigheden van de kinderrijke gezinnen en overreedde Drees daaraan iets te

doen. De minister van Sociale Zaken kwam daarom enigszins aan de eis van de KVP tegemoet. De bijslagen vanaf het tweede kind werden iets verhoogd. De verhoging van de lasten voor het bedrijfsleven die hieruit voortvloeide, mocht niet in de prijzen worden doorberekend. Hiermee werden de winsten binnen de perken gehouden. De uitbreiding van de bijslag tot het eerste en tweede kind gold, na een PvdA-amendement, tot 1 januari 1950. Het argument hierbij was dat tegen die tijd de lonen meer in overeenstemming zouden zijn gebracht met de kosten van levensonderhoud. Hiermee werd het inkomensaspect van de wijziging onderstreept. Zij werd eind 1946 door beide Kamers aanvaard.¹²⁹ De Kinderbijslagregeling werd tevens uitgebreid tot de uitkeringsgerechtigden.¹³⁰

De ouderdomsvoorziening was in Nederland van oudsher een taak van de particuliere armenzorg. De meeste bejaarden hadden geen of onvoldoende voorzieningen kunnen treffen om in hun onderhoud te voorzien op het moment dat ze te oud waren om te werken. Hun inkomen bestond vaak uit een deel dat door familie werd opgebracht en een deel dat door de particuliere armenzorg werd betaald. Vooral de SDAP protesteerde tegen deze praktijk. Na de publikatie in 1923 van een NVV/SDAP-rapport over het ouderdomsvraagstuk waren de sociaal-democraten van mening dat de invoering van een staatspensioen de enige oplossing was voor het probleem dat oud meestal automatisch arm betekende.¹³¹ Toen na de oorlog bleek dat ouderen er door de geldontwaarding nog slechter voorstonden, drongen verschillende partijen aan op een verbetering van de ouderdomsvoorziening. Drees wenste echter meer dan een verbetering van de bestaande voorzieningen. Hoezeer hem dit onderwerp na aan het hart lag, bleek uit het feit dat hij de formulering van een regeling zelf in handen had en alleen het uitwerken van de juridische aspecten aan zijn ambtenaren opdroeg.¹³² Hij wilde een systeem dat een compromis zou zijn tussen staatspensioen en vrijwillige verzekering.¹³³ Enerzijds een regeling voor zowel arbeiders als kleine zelfstandigen, anderzijds een verzekering in de vorm van een omslagstelsel. Het opzetten van een dergelijke regeling zou echter te lang duren. Daarom kwam Drees met een tijdelijke voorziening die feitelijk neerkwam op een staatspensioen. Ook bij de regelingen van Talma en Aalberse waren er overgangsbepalingen die ouderen zonder premiebetaling recht op een uitkering hadden gegeven. Deze regelingen golden echter alleen voor arbeiders en waren ontoereikend. Bovendien hadden ouderen die bijvoorbeeld lange tijd werkloos waren geweest en dus geen premie hadden betaald, slechts een klein pensioen opgebouwd. Het kabinet steunde het wetsvoorstel van Drees en ook de fractievoorzitters van de regeringspartijen konden in grote lijnen met het voorstel instemmen.¹³⁴

Het ontwerp-Noodwet werd in het Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer, dat in januari 1947 verscheen, door de katholieken gekritiseerd. Het voorstel van Drees kwam volgens hen neer op staatsarmenzorg. Het feit dat betrokkenen niet op grond van

premiebetaling, maar pas na onderzoek van hun persoonlijke omstandigheden recht hadden op een uitkering en dat zij ook daarna steeds onder controle van de uitvoeringsinstantie bleven, was volgens de katholieken net zo vernederend als de particuliere armenzorg. Het grote verschil was volgens Drees nu juist, dat de bejaarden krachtens de noodregeling recht hadden op een uitkering en dat er geen sprake was van verhaal op de familie.¹³⁵ De KVP wilde een verhoging van de bestaande uitkeringen en een uitbreiding van de regeling zoals die door Talma en Aalberse tot stand was gebracht, zodat ook kleine zelfstandigen onder de Invaliditeitswet van 1919 zouden vallen. Voor deze groep en voor de onverzekerde arbeiders zou een overgangsregeling moeten gelden. De Stichting van de Arbeid had de minister in deze zin geadviseerd, maar Drees had dit advies naast zich neergelegd. De kritiek van werkgevers en werknemers werd in adressen aan de Tweede Kamer verwoord en kwam overeen met de kritiek van de KVP. Een ander punt van kritiek was de mate waarin eigen inkomsten uit opgebouwde pensioenrechten op de noodwetuitkering werden gekort. Hierdoor zou de stimulans om pensioenrechten op te bouwen kleiner worden. Er zouden steeds minder in plaats van meer mensen recht hebben op pensioen, waardoor de Noodwet een vaste regeling dreigde te worden. Volgens Drees zou dit effect slechts tijdelijk en van beperkte omvang zijn. Er werd immers een definitieve regeling in het vooruitzicht gesteld.¹³⁶

Drees bleef vasthouden aan de aftrek van eigen inkomsten. Zijn beleid was stevig ingeklemd tussen wat hij sociaal gezien voor noodzakelijk hield en wat financieel mogelijk was. Hij wees de Kamer op de inconsequentie, dat zij bij de begrotingsbehandeling door de Kamer altijd om bezuiniging vroeg, maar bij de behandeling van afzonderlijke wetten op kostbare veranderingen aandrong. Opvallend genoeg stemde Drees wel in met een voorstel van ARP en CHU om armenzorg die door particuliere instellingen verstrekt werd, niet van de uitkering af te trekken.¹³⁷ De Tweede Kamer was bij de behandeling van de Noodwet positief over het feit dat de regering iets deed aan de armoede onder bejaarden. Zowel van katholieke zijde als van de kant van de oppositie werd staatspensioen in principe afgewezen en drongen men aan op een definitieve regeling door middel van verzekering. Ook werd Drees aangesproken op het feit dat hij de plannen voor de Noodwet zonder overleg met de werkgevers- en werknemersorganisaties geformuleerd had. Hij antwoordde dat het aan de regering was advies al dan niet naast zich neer te leggen. De regering had in zijn ogen een eigen verantwoordelijkheid en zij moest haar belangen zorgvuldig afwegen. De opvattingen van de Stichting van de Arbeid waren niet in overeenstemming met zijn plannen, maar ook door tijdsdruk had hij verder geen overleg gepleegd met de Stichting.¹³⁸ Drees beloofde de Eerste Kamer om bij de herziening van de sociale verzekeringen en de definitieve ouderdomsregeling de Stichting van de Arbeid wel te betrekken.¹³⁹

De Noodwet-Ouderdomsvoorziening verstrekke aan alle kostwinners boven de 65 jaar een uitkering. De Raden van Arbeid beslisten, na advies door een gemeentelijke Commissie van Onderzoek, wie in aanmerking kwam voor een uitkering. De uitkeringsinstantie was de Rijksverzekeringsbank. De hoogte van de uitkering werd bepaald op grond van een indeling in vijf gemeenteklassen (net als bij de loonbepaling) en op basis van eigen inkomsten van de betrokkenen. Volgens Drees zou er geen verhaal op de kinderen plaatsvinden.¹⁴⁰ Aangezien de uitkering niet toereikend was, bleef een aantal bejaarden afhankelijk van de armenzorg. Binnenlandse Zaken drong er bij de armenzorginstellingen wel op aan dat de bijdrage die door deze instellingen werd verstrekt, verhaald werd op de familie.¹⁴¹ Door de Noodwet daalde het percentage bejaarden dat op armenzorg was aangewezen. Dit was in het voordeel van minister van Binnenlandse Zaken Beel, die wellicht ook daarom het voorstel van Drees steunde, ondanks de katholieke afkeer van staatspensioen. In 1950 steeg het percentage echter weer als gevolg van de prijsstijgingen die niet in de ouderdomsuitkering waren verwerkt.¹⁴² Drees had gelijk toen hij de Noodwet sober noemde.¹⁴³ Het wetsvoorstel werd uiteindelijk door de beide Kamers zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Voor veel bejaarden (zo'n 400.000 maakten van de regeling gebruik) was de Noodwet een geschenk uit de hemel. Het feit dat deze regeling grote populariteit genoot, straalde af op de persoon van Drees.

In het programma voor het regeringsbeleid van Beel was rekening gehouden met de wens van de PvdA om snel iets voor de bejaarden te doen en er was al aangekondigd dat dit niet zou lukken door vast te houden aan de verzekeringsgedachte. Dit laatste was voor de KVP een voorwaarde. De definitieve regeling zou dan ook volgens het programma-Beel wel uitgaan van het verzekeringsprincipe. De Noodwet zou voor drie jaar gelden, daarna zou een definitieve ouderdomsregeling in werking treden. Deze termijn werd niet gehaald en de regeling werd een aantal keren verlengd tot in 1957 de Algemene Ouderdomswet werd aangenomen. De kosten van de Noodvoorziening werden gedekt door de opbrengst van een in stand gehouden Duitse maatregel, de vereveningsbelasting. Deze belasting gold ter dekking van een aantal sociale maatregelen en zij kon dus volgens Drees beschouwd worden als een 'sociale premieheffing bij het bedrijfsleven'.¹⁴⁴ Het principe van het omslagstelsel, waarbij de kosten worden opgebracht door de beroepsbevolking en waarbij men niet pas na betaling van premie recht heeft op een uitkering, werd bij de Ouderdomsvoorziening gehandhaafd.

Overige sociale maatregelen

De vrijwillige werkloosheidsverzekering werd, mede door de wachtgeld- en overbruggingsregeling, niet opnieuw ingevoerd. Drees wilde een verplichte werkloosheidsverzekering. Desondanks slaagde hij er tijdens zijn ambtstermijn op

Sociale Zaken niet meer in een wetsvoorstel-werkloosheidsverzekering aan de Tweede Kamer aan te bieden. De overgebleven fondsen van de tijdens de oorlog opgeheven werklozenkassen werden in 1948 verdeeld tussen het rijk, de gemeenten en de vakbonden. Ondertussen kwam Drees met voorstellen tot wijziging van de Overbruggingsregeling. De uitkeringsduur werd beperkt tot dertien weken. Wie dan nog geen werk had gevonden, kon aanspraak maken op een Sociale Bijstandsregeling. Deze regeling werd vastgesteld naar behoefte (net als bij de ouderdomsvoorziening) en was dus onafhankelijk van het daarvoor verdiende loon. Verschillende partijen kritiseerden deze Bijstandsregeling. Zij deed teveel denken aan de vooroorlogse steunverlening. Volgens de KVP-er Steinmetz moest de termijn van de Overbruggingsregeling worden verlengd, alleen dan was de Bijstandsregeling in zijn ogen acceptabel. Drees reageerde door te wijzen op het feit dat de Overbruggingsregeling zonder premiebetaling uitkeerde. Hij plaatste de kwestie bovendien in het licht van het grote tekort aan arbeidskrachten, waardoor het aantal mensen dat uiteindelijk in de bijstand terecht zou komen, gering kon worden geacht. Voor een groep kleine zelfstandigen betekende de Bijstandsregeling zelfs een vooruitgang ten opzichte van de vooroorlogse steunregeling. De voorgestelde wijziging van de Overbruggingsregeling en de Sociale Bijstandsregeling werden per 1 september 1947 ingevoerd.¹⁴⁵

Het tekort aan arbeidskrachten werkte eveneens positief op het opnemen van minder-valide arbeidskrachten in het bedrijfsleven. Per 1 januari 1948 werd de Wet op de plaatsing van minder-valide arbeidskrachten van kracht. Bij deze wet werden werkgevers met meer dan twintig werknemers bij vacatures verplicht minder-valide werknemers in dienst te nemen. Het normale loon moest worden betaald met uitzondering van die gevallen waarin aanmerkelijk minder arbeidsprestatie kon worden geleverd. De wet functioneerde naar behoren in de hier beschreven periode. Met het ruimer worden van de arbeidsmarkt zou blijken dat de Wet onwerkzaam was.¹⁴⁶

In de eerste drie jaar na de bevrijding had het ministerie van Sociale Zaken wel het een en ander bereikt. Ondanks een nog steeds niet florissante economische situatie, de problemen met Indonesië en de verslechterende internationale verhoudingen, waren de eerste twee naoorlogse kabinetten er in ieder geval in geslaagd de sociale vrede te handhaven. De toename van de prijzen had niet tot een evenredige stijging van de lonen geleid. De stijging van de kosten van levensonderhoud werd gecompenseerd door hogere uitkeringen volgens de bestaande verzekeringswetten¹⁴⁷, het consumentenkrediet, de vakantietoeslag, de stille loonronde, de wijziging van de Kinderbijslagwet en de invoering van de Noodwet-Ouderdomsvoorziening. De vernieuwingsdrang waar Van den Tempel over sprak, had echter niet die vlucht genomen waarop sommigen hadden gehoopt. Dit is op het gebied van Sociale Zaken het meest evident in het mislukken van de aangekondigde herziening van het sociale zekerheidsstelsel. De Londense plannen

maakten in het parlement de gemoederen los. Vertegenwoordigers van de christelijke partijen gaven te kennen veel meer te voelen voor een voortgaan op de oude weg. Voor de katholieken betekende dit een stelsel op basis van het subsidiariteitsprincipe, voor de ARP ging het om de soevereiniteit in eigen kring. Het standpunt van de PvdA, verwoord door Kupers, was in lijn met de plannen die in Londen waren geformuleerd. Drees probeerde een gulden middenweg te vinden. Enerzijds wilde hij rekening houden met de historisch gegroeide situatie, anderzijds was hij van mening dat de uitkeringen moesten worden verhoogd, de regelingen beter op elkaar afgestemd en de uitvoering vereenvoudigd. Bovendien wilde hij de kleine zelfstandigen binnen het stelsel brengen. De kritiek op de toegenomen lasten, rond 20% van het loon, pareerde hij door op te merken dat deze onvermijdelijke gang van zaken toch slecht in het nadeel van de arbeiders kon worden uitgelegd. Hij was van mening dat het niet mogelijk was om de bestaande situatie terug te draaien. Zijn doel bleef het waarborgen van bestaanszekerheid voor zoveel mogelijk mensen. De plannen die Van Rhijn had geformuleerd voor de vereenvoudiging van de uitvoering werden in de loop van Drees' ministerschap aangepast aan de wensen die in de Stichting van de Arbeid en in het parlement waren geuit. De bestaande uitvoeringsorganen moesten zoveel mogelijk behouden blijven. De rol van de overheid mocht in de uitvoering niet te prominent zijn. Drees suste de verhitte gemoederen door te beloven dat de herziening van het sociale zekerheidsstelsel pas na uitvoerig overleg met de betrokken partijen tot stand zou komen. Daarmee was een grondige vernieuwing van het door Van Rhijn als 'chaotisch' bestempelde Nederlandse sociale zekerheidsstelsel voor lange tijd van de baan.¹⁴⁸

Noten

-
- ¹ J. van den Tempel, *Nederland in Londen*, (Haarlem 1946), p. 24
- ² Ibidem, p. 140
- ³ Ibidem
- ⁴ Ibidem, pp. 140-141
- ⁵ Ibidem, pp. 191-192
- ⁶ Ibidem, pp. 192-193
- ⁷ Ibidem, p. 196
- ⁸ L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Deel 9 tweede helft, (Den Haag 1979), pp. 1318-1319
- ⁹ *Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg*, 14 september 1944 - 4 maart 1946, (z.p. z.j.), pp. 505-507 en De Jong, *Het Koninkrijk*, Deel 9 tweede helft, pp. 1386-1387
- ¹⁰ De Jong, *Het Koninkrijk*, Deel 12 eerste helft, pp. 140-141
- ¹¹ M. E. Westers, *Mr. D.U. Stikker*, (Amsterdam 1988), p. 42
- ¹² Van den Tempel, *Nederland*, p. 214
- ¹³ Ibidem, p. 215
- ¹⁴ Zie hoofdstuk 5, noot 70
- ¹⁵ Ibidem, pp. 215-216
- ¹⁶ W.S.P. Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland, 1945-1949*, (Groningen 1980), p. 113
- ¹⁷ Van den Tempel, *Nederland*, p. 217
- ¹⁸ Ibidem, p. 221
- ¹⁹ Ibidem, p. 222
- ²⁰ De Jong, *Het Koninkrijk*, Deel 10b tweede helft, (Den Haag 1982) p. 640
- ²¹ Van den Tempel, *Nederland*, p. 249
- ²² A. A. van Rhijn, 'De sociale politiek', in: A.A> van Rhijn (red.), *Nieuw Nederland*, (Amsterdam 1946), p. 225
- ²³ Ibidem, p. 229
- ²⁴ Ibidem, p. 233
- ²⁵ Ibidem, p. 248
- ²⁶ Ibidem, pp. 259-260
- ²⁷ Ibidem, p. 262
- ²⁸ W. Drees, 'De blik vooruit', in: K. Voskuil (red.), *Drees aan het woord*, (Amsterdam 1952), pp. 70-72
- ²⁹ Een organisatie die de verschillende werkgeversorganisaties omvatte en die overleg tussen deze organisaties met betrekking tot arbeidsaangelegenheden bevorderde.
- ³⁰ Westers, *Mr. D.U. Stikker*, pp. 37-45
- ³¹ L. de Jong, *Het koninkrijk*, Deel 9 tweede helft, p. 1258
- ³² Ibidem p. 1259
- ³³ Ibidem p. 1260
- ³⁴ J.P. Windmuller, C. de Galan, A.F. van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, (Utrecht/Antwerpen 1990), p. 97
- ³⁵ *Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag*, p. 512
- ³⁶ De Jong, *Het koninkrijk*, Deel 9 tweede helft, pp. 1260-1264
- ³⁷ Ibidem
- ³⁸ J.Th.M. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, (Deventer 1978), pp. 56-57
- ³⁹ Ibidem, p. 266
- ⁴⁰ H. de Liagre Böhl en G. Meershoek (red.), *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal*, (Zwolle 1989), pp. 90-91 en pp. 103-104
- ⁴¹ Windmuller, C. de Galan, A.F. van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, p. 162
- ⁴² Ibidem, p. 39
- ⁴³ J. Bosmans, 'Drees en Romme', in: H. Daalder en N. Cramer (red.), *Willem Drees*, (Houten 1988),

- p. 98
- 44 W. Drees, *Zestig jaar levenservaring*, (Amsterdam 1968), p. 141
- 45 F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees, 14 juni 1945 - 3 juli 1946*, (Assen/Amsterdam 1977), pp. 346-347
- 46 Drees, *Zestig jaar*, p. 156
- 47 Wijffels volgde Van den Tempel op als minister van Sociale Zaken nadat er een personeelwisseling had plaatsgevonden in het oorlogskabinet-Gerbrandy. Hij zou slechts enkele maanden aanblijven. Op 24 juni 1945 zou het overgangskabinet-Schermerhorn-Drees aantreden.
- 48 J.J. van Galen en H. Vuijsje, *100 jaar Drees*, (Houten 1986), p. 82
- 49 Ibidem en Drees, *Zestig jaar*, p. 156
- 50 Drees, *Zestig jaar*, pp. 141-142
- 51 Ibidem, p. 154 en Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, pp. 84-85 en W. Schermerhorn, [uitzoeken EN IN LIT LIJST INVOEREN], pp. 147-149
- 52 M.D. Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, Band B, (Den Haag 1989), p. 1375
- 53 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, p. 51. Zo was in februari 1940 de commissie Van Bruggen geïnstalleerd. Deze commissie moest voorstellen doen ten aanzien van sociale verzekeringsregelingen voor zelfstandigen. In deze commissie zaten Drees, Van Rhijn, S. Mok (zowel voor als na de oorlog voorzitter van de Raad van Arbeid) en A.C.M. Van der Ven (ambtenaar van de afdeling Arbeidsverzekering van het ministerie van Sociale Zaken). Deze en andere deskundigen die zich na de oorlog met de ouderdomsvoorziening bezighielden hadden ook voor de oorlog al met deze materie te maken gehad; J.C. Schröder van de Rijksverzekeringsbank, G.J. Stenberg (hoofd afdeling Arbeidersverzekering van het ministerie van Sociale Zaken) en G.M.J. Veldkamp (adviseur op het departement van Sociale Zaken en later minister van Sociale Zaken). Zie: P.W. van der Zwaal, 'Politici, ambtenaren en de verzorgingstaat', in: J.A.A. van Doorn en L.A. van der Valk (red.), *Van particuliere naar openbare armenzorg en terug*, (Amsterdam 1992), pp. 177-193
- 54 Windmuller, C. de Galan, A.F. van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, p. 121
- 55 Westers, *Stikker*, pp. 43-45
- 56 Van Galen en H. Vuijsje, *100 jaar Drees*, p. 74
- 57 Fortuyn, *Sociaal-economische politiek*, p. 115, Westers, *Stikker*, p. 48 en Drees, *Zestig jaar*, p. 158
- 58 Westers, *Stikker*, p. 48
- 59 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, p. 1267
- 60 W.F. de Gaay Fortman, 'Problemen van den arbeid', in: M. Weisglas (red.), *Nederlandsch economisch herstel*, (Amsterdam/Brussel 1946), p. 98
- 61 A.A. van Rhijn, *Geleide economie*, (Den Haag 1946), pp. 108-109
- 62 De Gaay Fortman, 'Problemen', p. 76 en Fortuyn, *Sociaal-economische politiek*, p. 115
- 63 De Gaay Fortman, 'Problemen', p. 76
- 64 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, pp. 410-413
- 65 Windmuller, C. de Galan, A.F. van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, p. 125 en De Gaay Fortman, 'Problemen', p. 98
- 66 Van Rhijn, *Geleide*, p. 37-39
- 67 Bosmans, 'Drees en Romme', p. 98
- 68 Van Galen en Vuijsje, *100 jaar*, p. 88
- 69 A. van Rhijn, *Sociale Zekerheid*, (Amsterdam 1947), p. 87
- 70 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, p. 1450
- 71 Drees, *Zestig jaar*, p. 159
- 72 Windmuller, C. de Galan, A.F. van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, p. 355
- 73 Drees, *Zestig jaar*, p. 158
- 74 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, pp. 444-454
- 75 Drees, *Zestig jaar*, p. 166
- 76 Windmuller, C. de Galan, A.F. van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, p. 96
- 77 Ibidem, p. 106
- 78 Ibidem, p. 106
- 79 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, p. 1366

-
- 80 H. de Liagre Böhl (e.a. red.), *Nederland industrialiseert!*, (Nijmegen 1981), pp. 114-115
81 Fortuyn, *Sociaal-economische politiek*, p. 182
82 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, p. 418-423
83 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, p. 1464
84 Van Rhijn, *Sociale Zekerheid*, p. 64
85 Ibidem, p. 93
86 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, p. 437
87 L.A. van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, (Delft 1986), pp. 52-53
88 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, pp. 438-439
89 Ibidem, p. 440 en Van den Tempel, *Nederland*, p. 193
90 Ibidem Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, p. 436
91 Van Rhijn, *Sociale Zekerheid*, p. 94
92 J.C. van Dam, *Sociaal logboek*, (Amsterdam 1960), pp. 207-208
93 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, pp. 433-436
94 Ibidem, pp. 440-441
95 E. Blok, *Werkende vrouwen in de jaren veertig en vijftig*, (Amsterdam 1989), pp. 29-30
96 Ibidem, p. 38
97 Ibidem, p. 13
98 Ibidem, p. 14
99 Ibidem, p. 444
100 G.M.J Veldkamp, *Inleiding tot de sociale zekerheid*, (Deventer 1978), pp. 91-94
101 Van der Valk, *Van pauperzorg*, p. 51
102 Veldkamp, *Sociale Zekerheid*, pp. 92-93 en Bogaarts, *De periode*, pp. 1392-1394
103 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, p. 473
104 Ibidem
105 Van Rhijn, *Sociale Zekerheid*, p. 77
106 Ibidem
107 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, p. 1394
108 Veldkamp, *Inleiding*, p. 94
109 Ibidem
110 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet schermerhorn-Drees*, p. 473
111 Drees, *Zestig jaar*, p. 167
112 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, p. 1351
113 Drees, *Zestig jaar*, pp. 166-167
114 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, p. 1349
115 Ibidem, Band A, pp. 117-129
116 Ibidem, p. 195
117 Ibidem, Band B, p. 1359
118 Ibidem, pp. 1355-1357
119 De Liagre Böhl, *Nederland*, p. 118
120 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, pp. 1360-1361
121 Fortuyn, *Sociaal-economische politiek*, p. 284
122 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, pp. 1464-1474
123 Ibidem, pp. 1452-1456 en pp. 1464-1474 en pp. 1489-1493
124 P. van der Eng, *De Marshall-hulp. Een perspectief voor Nederland 1947-1953*, (Houten 1987), pp. 54-55
125 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, pp. 1466-1468
126 Ibidem, pp. 1474-1476 en 1487-1489
127 Fortuyn, *Sociaal-economische politiek*, p. 289
128 Ibidem, pp. 353-356 en Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, pp. 1493-1496
129 Bogaarts, *De periode*, pp. 1456-1462
130 A. de Gouw, 'Van kinderbijslag naar basisinkomen?' in: J.A.A. van Doorn en L.A. van der Valk (red.), *Van particuliere naar openbare armenzorg en terug*, (Amsterdam 1992), p. 93
131 W. Winters, *Die staatshulp wenschen wij... Pensioenstrijd in Nederland*, (Den Haag 1990),

- pp. 89-90
- 132 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, p. 1402
- 133 Drees, *Zestig jaar*, p. 286
- 134 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, pp. 1404-1405
- 135 Drees, *Zestig jaar*, p. 286
- 136 Ibidem, p. 287
- 137 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, p. 1406
- 138 Ibidem, p. 1402
- 139 Ibidem, p. 1409
- 140 Drees, *Zestig jaar*, p. 286
- 141 Van der Valk, *Van pauperzorg*, p. 89
- 142 Ibidem, p. 57
- 143 Drees, *Zestig jaar*, p. 286
- 144 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, p. 1414
- 145 Ibidem, pp. 1320-1322
- 146 Ibidem, pp. 1382-1384
- 147 Ibidem, p. 1413
- 148 Ibidem, pp. 1394-1398